

॥ श्रीः ॥

सटीकतर्कभाषाया विज्ञापनम् ।

गोवर्धनमिश्रकृततर्कभाषाप्रकाशाख्यतर्कभाषाटीकायाम्
यतर्कभाषामनुभाषतेस्म गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।

तेनानवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिगुरुणाममृताधिकास्तु ॥

विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।

तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

गोविश्वनाथानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।

िनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभद्विदुषो विनोदम् ॥

इति रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित१८८२-८३-

‘दीपरियोर्ट्टे’पुस्तके २१३पृष्ठायां ‘गुरुनिर्मितिं तर्कानुभाषां

य तनुत’ इतिलेखदर्शनेन गोवर्धनमिश्रः केशवमिश्रस्य शिष्य

सध्यति । बलभद्रजन्मेत्यनेन च बलभद्रेऽस्य गोवर्धनमिश्रस्य

। विजयश्रीतनूजन्मेत्यनेन च विजयश्रीर्गोवर्धनस्य मातेति

ऋते । विश्वनाथानुजपद्मनाभानुज इत्यनेन चास्य गोवर्ध-

श्वनाथपद्मनाभौ द्वौ ज्येष्ठभ्रातराविति निश्चीयते ।

पं. विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमुद्रितधाराणसीसंस्कृतसिरीजस्थ-

‘शस्तपादभाष्यभूमिकृता भाष्यटीकाकिरणाधल्या एका पद्मना-

। किरणाधलीभास्करनामिका टीका घर्तत इति ज्ञायते ।

कं धाराणसीस्थबालसरस्वतीभवनपुस्तकालये घर्तते । तत्र

‘म्भश्लोः ।

। उपदिष्टा गुरुधरयोरमृष्टा वर्धमानेन ।

। किरणाधल्यामर्थोस्तान्यन्ते पद्मनाभेन ॥

अन्ते च-

यस्तकंदुम्भारत्तारार्थयकणंधारो वेदान्तवर्त्मनिरताध्यगसाथे
श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण तुष्टोऽमुनाम्तु मुकृती बलभद्रा

इति श्रीधनभद्रमिश्रात्मजपद्मनाभपिरचितः किरणा
म्करः समाप्तः । इति निखितमस्ति । पिटर्सन्महाशय
यल्लणसिमाटिकुसोसाष्टीसम्यन्धि१८८४-८६षीष्टान्दीयजर्नेल्
२६१ पृष्ठायां कणादरहस्यनामकटीकामधिकृत्यादौ-

जयति पुरनिघन्तुः क्षोभपञ्चेषुषाणो-

जनिरचति पुंमर्थानेरुक्त्वट्टुमाणाम् ।

युगपदसुरजानां तद्द्रुष्टं वासदास्यो

निरवधिगुणसीमा कोऽपि भीमा कटाचः ॥

स्तम्बेरमायणीयं भ्रमरकुल दानपानरमणीयम् ।

प्रद्योतमानगरडस्यलमण्डलमण्डनं जयति ॥

आरचय्य प्रयत्नादोरिहैकाशीतिकारिकाः ।?

आचार्यपद्मनाभेन व्याख्या सम्प्रति तन्यते ॥

अन्ते च-

न प्रार्थयामि भयतो दुर्घृताः प्रार्थये साधून् ।

अङ्गीकृतमपि येषां शेषादिभिरप्यहो द्रुभूष्य ॥

यद्यदच विनिक्षिप्तं नद्य सिद्धान्तवर्तिना ।

पद्मनाभेन तेः प्रीतः प्रगल्भोऽस्तु गुरोर्गुरुः ॥

इतिश्रीधनमिश्रश्रीजगद्गुरुबलभद्रात्मजविश्वनाथ
यश्रीगर्भसम्भवसकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतनभट्टाचार्यमिश्रश्रीः
भकृती स्वकृतराद्धान्तमुक्ताहारव्याख्याने कणादरहस्य सम्

MS. No. 100

लिखितमस्ति । बलभद्रात्मजेत्यनेन विजयश्रीगर्भसम्भवेत्यनेन
 त्रनाथानुजेत्यनेन च गोवर्धनायजन्मैः पद्मनाभः किरणावली-
 करकणादरहस्ययोः कर्तैति नाथ विधादायकायः । असृष्टा वर्ध-
 नेतिकिरणावलीभास्करस्यलेखदर्शनेन च गोवर्धनायजपद्मना-
 तत्वचिन्तामणिप्रणेतृगङ्गेशोपाध्यायात्मात्मजवर्धमानोपाध्यायाद-
 नत्वमिति स्पष्टतयावगम्यते ।

रामकृष्णगोपालभाण्डारकरमहाशयसङ्कलित १८८२-८३ ख्री-
 षीय रिपोर्ट् पुस्तके विन्नभट्टकृता तर्कभाषाप्रकाशिकानामिका एका
 वर्तते । विन्नभट्टस्तु सहजसर्वज्ञस्य पुत्रः सर्वज्ञस्य भ्राता विज-
 रस्य राजा हरिहरोऽस्य सहायक आसीत् । स च विन्नभट्टः
 शशताञ्छिशेषभागे आसीदिति लिखितम् । तर्कभाषाटीकाकृ-
 ष्टमट्टापेक्षया तर्कभाषाकृत. केशवमिश्रस्य प्राचीनत्वमाज्जस्येनेष
 रति । यद्य सति केशवमिश्रस्य तर्कभाषाटीकाकृद्गोवर्धनगुह
 तत्समानकालत्वे सिद्धे गोवर्धनायजपद्मनाभस्य च वर्धमानो
 पायानन्तरत्वे विन्नभट्टस्य च चतुर्दशशताञ्छिशेषभागस्यायित्वे
 ते केशवमिश्रस्य चतुर्दशशताञ्छिशेषभागपूर्वत्य वर्धमानोपा-
 नानन्तरत्वं पद्मनाभादिषमानकालिकत्वं च शक्यमवगन्तुम् ।

पिट्ठसन्महाशयकृतात्पर्यराजधानीस्यपुस्तकालयमूचीपु-
 पद्मनाभकृतप्रशस्तपादभाष्यसेतुमधिकृत्य-

स्मृतिपद्यमुपनीय श्रीमत्सस्तातयकात्

उचितमुपचितायै धाक्यमत्प्यादरेण ।

जयति विरचितोऽसौ पद्मनाभेन यदा-

दुद्रयनकृनिपारप्रये सेतुरुच्ये ॥

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
पौष्टिक- गमः । ...	१३०	७	केवलान्वयितेतिरूपयाम् ।	५१	८
परीक्षा- नत्यानित्यकथनम् ।	१३३	८	केवलान्वयितेतिरूपयाम्- कथनम् । ...	५५	३
पृथक्- तिभेददुःखनिरूपणम् ।	१५३	३			
पृथक्- क			ग		
पृथक्- गम । ...	१६६	७	गन्धनिरूपणम् । ...	१२८	२
पृथक्- कथनम् । ...	१०	६	गन्धत्रिभागः । ...	१२८	३
प्रकर- णम् । ...	१४३	३	गुणगुणिकारणभाववि- धारः । ...	१०	१०
प्रकर- णम् । ...	१४३	६	गुणनिरूपणम् । ...	१४०	६
प्रकर- णम् । ...	१०	१	गुणविभागः । ...	१२७	८
प्र- रभिमतखण्डनम् ।	१४	२	गुरुत्वनिरूपणम् । ...	१३५	१०
प्र- नागः । ...	१४	५			
प्र- सङ्गम् । ...	१४	९	घ		
प्र- मात्रकारणकथनम् ।	१३७	३	घ्राणनिरूपणम् । ...	१०४	३
प्र- ख्याद्युत्पत्तिविनाश- रामः । ...	११३	४	घ्राणस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।	१०४	४
प्र- तपरत्यावरत्येत्यति- रः । ...	१३५	५	च		
प्र- गणकथनम् । ...	१०९	३	चक्षुषो नरूपम् । ...	१०५	५
प्र- निरूपणम् । ...	१२९	३	चक्षुस्संज्ञकत्वसाधनम् । ...	१०५	६
प्र- स्य परत्यावरत्यानुमेयत्व- पादनम् । ...	१२९	४	चक्षुष्टयसंज्ञिकत्वकथनम् ।	३०	१५
प्र- पक्षैरुक्ते वर्तमानादित्यप- पेक्ष्यपत्तिः । ...	१२२	५	चेष्टानिरूपणम् । ...	१०२	९
प्र- शिव्यापदिष्टनिरूपणम् ।	१०८	५	छ		
प्र- गन्ध्यापदिष्टनिरूपणम् ।	६३	९	छलनिरूपणम् । ...	१००	८
प्र- पक्ष्यापदिष्टोदाहरणम् ।	६३	३	छलोदाहरणम् । ...	१०१	९
प्र- यथापदिष्टोदाहरणम् ।	१३८	७	ज		
प्र- नित्ययापदिष्टोदाहरण- म् । ...	१३८	११	जनगुणकथनम् । ...	१०६	४
प्र- त्यतिरेकितेतिरूपयाम् ।	४६	९	जननिरूपणम् । ...	१०६	३
प्र- त्यतिरेकितेतिरूपयाम्- कथनम् । ...	५५	५	जनविभागानि । ...	१०६	५
			जन्यनिरूपणम् । ...	१६६	२
			जन्योद्भाव्यनिवृत्तस्थानकथनम् ।	१६६	३
			जामिनिरूपणम् । ...	१०२	४
			ज्ञाननिवाकारत्यप्रतिपा- दनम् । ...	१५९	९

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.
ज्ञानप्रत्यक्षरूपत्वप्रतिपा-			द्रव्यनिरूपणम् ।	७३
दनम् ।	२६	३	द्रव्यलक्षणम् ।	७३
ज्ञानार्थनिरूप्यत्वप्रतिपा-			द्रव्यविभागः ।	९१०
दनम् ।	२५९	५	द्वित्वोत्पत्तिप्रकारः ।	९१०
			द्वेषनिरूपणम् ।	९
त				
तर्कनिरूपणम् ।	९६२	१५	धर्माधर्मनिरूपणम् ।	९
तर्कप्रमाणानुपाहकत्वप्रति			धर्माधर्मसद्भावे प्रमाणीय	१०
पादनम् ।	९६३	३	त्वासः ।	९१३
तर्कसंशयान्तर्भाषयादणवद			ध्वंसनिरूपणम् ।	९
नम् ।	९६५	३		
तर्कस्य संशये ऽन्तर्भाष इति			न	
मतम् ।	९६५	२	निगमननिरूपणम् ।	९२४
तर्कत्वानुमानविषयपरिच्छेध-			निषेधस्थाननिरूपणम् ।	९२४
कत्वकथनम् ।	९६४	५	नित्यपरिमाणाकथनम् ।	९२४
तेजोगुणकथनम् ।	९०६	६	निमित्तकारणलक्षणम् ।	९
तेजोनिरूपणम् ।	९०६	८	निमित्तकारणोदाहरणम् ।	९
तेजोविभागः ।	९१०	३	निर्णयनिरूपणम् ।	९६५
स्वगुणपरीक्षत्यसाधनम् ।	९०६	३	न्यूननिषेधस्थानलक्षणम् ।	९८४
त्यस्यो लक्षणम् ।	९०६	१		
द्व			पक्षलक्षणम् ।	५५
द्विभूतपरत्वापरत्वोत्पत्ति-			पदज्ञानोत्पत्तिप्रकारः ।	७३
प्रकारः	९३४	१४	परतः प्रामाण्यघातः ।	६
द्विभूतकल्पे पृथोदिनानाव्ययघा			परत्याघरत्वनिरूपणम् ।	९३४
तोरपत्तिः ।	९३४	६	परत्याघरत्वविभागः ।	९३४
द्विगुणकथनम् ।	९३४	२	परमाणुसद्भावे मानम् ।	९१५
द्विरुचनिरूपणम् ।	९३४	१	परसामान्यकथनम् ।	९४६
द्विष. पृथोद्विषयनिमित्तत्व-			पराभिमतप्रमाणलक्षण-	
व्ययस्यापेक्षम् ।	९३४	३	यहनम् ।	७३
द्वुत्पत्तिनिरूपणम् ।	९४०	४	पराभिमतप्रमाणलक्षणम् ।	७३
द्वुत्पत्तिनिरूपणम् ।	९६०	३	पराधोनुमाननिरूपणम् ।	४५
द्वुत्पत्तिविभागः ।	९६०	४	परिमाणुपरिमाणोदाहरणम् ।	९३४
द्वौचनिरूपणम् ।	९५२	२	परिमाणनिरूपणम् ।	९३४

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पृ.	पं.
परिमाणविभागः ।	...	१३३ २	सुष्टिविभाग ।	...	१४६ ५
परिचालनविभागम् ।	...	८ २	सोष्टवेदान्तिमतसङ्ग्रहणम् ।	...	१४६ १
पृथक्पत्रनिरूपणम् ।	...	१३३ ४	सोष्टवेदान्तिमतम् ।	...	१४८ ४
पृथक्पत्रविभागः ।	...	१३३ ५	भ		
पृथिवीगुणकथनम् ।	...	१०८ ४	भागासिद्धिनिरूपणम् ।	...	१६६ ८
पृथिवीनिरूपणम् ।	...	१०८ १	भागासिद्धस्य स्वरूपासिद्धान्त-		
पृथिवीविभागः ।	...	१०८ ६	र्भावा ।	...	१३० ७
प्रकरणसमनिरूपणम् ।	...	१३६ ११	भावनानिरूपणम् ।	...	१४१ ७
प्रकरणसमलक्षणम् ।	...	६२ ४	भावनानायाः स्वतिसिद्धस्य प्रति-		
प्रकरणसमोदाहरणम् ।	...	१३७ १	पाठनम् ।	...	१४१ ८
प्रकरणपरिमाणोदाहरणम् ।	...	१३७ ६	भोगलक्षणम् ।	...	१०१ ४
प्रकरणनिरूपणम् ।	...	१६१ ८	म		
प्रकरणसिद्धान्तोदाहरणम् ।	...	१६० ११	मतानुसालनम् ।	...	१८४ ८
प्रकरणस्य मतान्तरम् ।	...	२६ ६	मनोनिरूपणम् ।	...	१०६ १
प्रकरणस्य साकरणविकल्पः ।	...	३७ ४	मनोानुमानप्रक्रिया ।	...	१२६ ६
प्रमाणविभागः ।	...	३७ ३	मनोलक्षणम् ।	...	१०६ ११
प्रमाणलक्षणम् ।	...	३७ १	य		
प्रमाणकथनम् ।	...	६ ५	यथाचानुभवकारणकथनम् ।	...	१४६ ८
प्रमाणविभागः ।	...	३५ १२	यथाचानुभवनलक्षणम् ।	...	१४६ ८
प्रमाणसामान्यलक्षणम् ।	...	६ १	यथाचानुभवेऽदाहरणम् ।	...	१४६ ६
प्रमाणलक्षणम् ।	...	१० १	योगिसिद्धभावे प्रमाणम् ।	...	१३६ ६
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१३ १	र		
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४० ८	रसननलक्षणम् ।	...	१०५ २
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४६ ६	रसनान्यत्वसिद्धिः ।	...	१०५ ३
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४१ ६	रसनिरूपणम् ।	...	१०८ ७
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४७ ३	रूपनिरूपणम् ।	...	१२८ १
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४२ ५	ल		
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४२ ७	रसनलक्षणम् ।	...	७ १
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१३६ १३	रसनान्तरं केवलव्यतिरेकित्ते		
प्रमाणनिरूपणम् ।	...	१४६ ३	तुल्यप्रतिपादनम् ।	...	५० १
			सिद्धकथनम् ।	...	३० ५

विषयः	पृ.	पं.	विषयः	पं.
याव्यज्ञानोत्पत्तिप्रकारः ।	...	७३	विशेषनिरूपणम् ।	...
याव्यज्ञानरूपम् ।	...	६७	विशेषव्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	१७१
वाचननिरूपणम् ।	...	१६१	वेगाशयनरूपणम् ।	१४९
वादेद्वाच्यनिवृत्तस्थानपरि- गणनम् ।	...	१६५	वेधस्यदृष्टान्तोदाहरणम् ।	१६०
वासुगुणरूपनम् ।	...	११२	व्यतिरेकव्याप्तिक्रमः ।	...
वासुनिरूपणम् ।	...	१११	व्यभिचारमरणम् ।	...
वासुविभागः ।	...	११२	व्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	३८
वायोः स्पष्टानुमेयत्वकथनम् ।	११३	३	व्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	...
वित्तवदानिरूपणम् ।	...	१६६	व्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	५६
विपक्षनिरूपणम् ।	...	५६	व्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	५६
विपरीतसाधकानुमानविभागः ।	१७७	५	व्याप्तिसिद्धोदाहरणान्तरम् ।	१७७
विपरीतसाधकैः प्रतीयमान- मानोदाहरणम् ।	...	१७८	शब्दनिरूपणम् ।	...
विपरीतसाधकैः प्रतीयमान- नोदाहरणम् ।	...	१७७	शब्दप्रमाणनिरूपणम् ।	...
विषयैक्यनिरूपणम् ।	...	१५०	शब्दविनाशित्यसाधनम् ।	१३८
विषयैक्योदाहरणम् ।	...	१५०	शब्दोपेक्षयापत्त्यप्रक्रिया ।	१३६
विषयव्यतिरेकनिरूपणम् ।	१५७	४	शरीरनिरूपणम् ।	...
विभागविभागोदाहरणम् ।	१३४	१०	शरीरनिरूपणान्तरम् ।	...
विभागनिरूपणम् ।	...	१३४	शरीरनिरूपणम् ।	१०६
विभागविभागः ।	...	१३४	शरीरनिरूपणम् ।	१०६
विरुद्धनिरूपणम् ।	...	१७४	संक्षिप्तनिरूपणम् ।	...
विरुद्धनिरूपणम् ।	...	६१	संक्षिप्तनिरूपणम् ।	५६
विरुद्धोदाहरणम् ।	...	६१	समवायनिरूपणम् ।	१४५
विरुद्धोदाहरणम् ।	...	१७४	समवायसिद्धोदाहरणम् ।	३१
विरोधनिवृत्तस्थाननिरूपणम् ।	१८४	६	समवायविकारणनिरूपणम् ।	...
विशेषव्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	...	३२	समवायविकारणोदाहरणम् ।	१५
विशेषव्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	...	८४	समवायविकारणोदाहरणम् ।	३१
विशेषव्याप्तिसिद्धोदाहरणम् ।	१७७	१४	समवायविकारणोदाहरणम् ।	१६०

दिन्द्रियस्याभावग्रहणे न सम्बन्ध इति संयोगसमवायरूपमेव सम्बन्धं
मन्यमानेन भवता सुष्ठुक्तमेव ।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृश्यार्थविचारणे ॥ (१) .

सम्बन्धः प्रथमतो हि द्विविधः प्रितोऽभिव्यक्त्य भिन्नः संयोगः सम
वायः अभिवस्तु स्वरूपमयस्या च अयस्या च विशेषणविशेष्यभाव
उच्यते । न हि संयोगसमवायौ सम्बन्धनासहितावाकाशात् पतिते
सम्बन्धग्रपदेशभाजौ । परेषाप्युक्तं तादृश्यार्थविचारणे इति । तस्मा-
दिन्द्रियस्यैवाभावग्रहणशक्तत्वात् किमभावाद्यप्रमाणान्तरकल्पनेने-
ति । भवति च प्रयोगः । विशादाध्यासितमभावज्ञानं प्रत्यक्षमनन्य
थासिद्धेन्द्रियान्वयग्रतिरेकानुविधायित्वाद् घटज्ञानवदिति । न चापे-
यभूततादियग्रहणोपतीणत्वादिन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वंमिति चाच्यम् ।
असति घटवति बाधके ऽन्यत्रोपतीणत्वस्य घटुमशक्यत्वात् । य-
इन्द्रियाभावयोरसम्बन्धो बाधक इत्युक्तं तदूषितमेव । तदर्थं सम्बन्ध-
विशेषणविशेष्यभावलक्षणोनेन्द्रियार्थसचिकुर्यणानुपलम्भसहायेनाभा-
इन्द्रियेण रहते ॥ इत्यधिकः पाठः ।

३० पृष्ठायां २ पङ्क्तौ । 'ऽतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' इत्यस्यान्तरम् ।
तदुक्तम् ।

लिङ्गत्वेन परामर्शो योऽनुमानं तदुच्यते ।

ध्याप्तिः पक्षस्य धर्मत्वं मिलितं लिङ्गलक्षणम् ॥

इति पाठोऽधिकः ।

३० पृष्ठायां ५ पङ्क्तौ । 'ध्याप्रियतेनार्थगमकं लिङ्गम्' इत्यत्र । ध्यादि-
घतेन गृह्य यस्य गमकं तत् तस्य लिङ्गम् । इति पाठो वृश्यते ।

३० पृष्ठायां ९ पङ्क्तौ । 'धूमोऽनेर्लिङ्गम्' इत्यस्यान्तरम् ।

(१) अथ श्लोकोऽपि इति अस्मिन् पुस्तके अनुपलब्धेऽप्यप्युक्तं तदुच्यते ।
३० पृष्ठायां वर्तते । तत्र च श्लोकरूपे तादृश्यार्थविचारणे इति पाठः ।

यदाह ।

अनुमेयेन सम्यहुं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥
विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा ।
विहृष्टामिदृमन्दिधमलिङ्ग काश्यपोऽब्रवीत् ॥

इति याठोऽधिकः ।

यां २ पङ्क्तौ । 'स्वाभाविकश्च सम्यन्थो व्याप्तिः' इत्यस्यान-
म् । इत्यन्विनाभाव इति प्रतिबन्धश्चोच्यते । इत्यधिकः पाठः ।
यां ८ पङ्क्तौ । 'किं तु सन्दिग्धे' इत्यस्यानन्तरम् ।

प्रत्यञ्च ।

न निर्णोति न चाज्ञाते न्यायः सन्दिग्धके ऽपि च ।
न हि दृष्टे च कारिणि चीत्कारेणानुमीयते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

यां २ पङ्क्तौ । 'परार्थमनुमानम्' इत्यस्यानन्तरम् ।

प्राप्तुः ।

यञ्चावयववाक्येन लिङ्गस्य प्रतिपादकम् ।

न्याय इत्युच्यते शास्त्रे परस्तास्मात् प्रबोध्यते ॥

इत्यधिकः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

तर्कभाषा ।

न्यायप्रदीपाख्यटीकासहिता ॥

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेश-
मल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।
सङ्क्षिप्त^(१)युक्त्यन्विततर्कभाषा
प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥

प्रणम्य विघ्नहर्तारं गुरुं दामोदरं तथा ।

टीकेयं तर्कभाषायास्तन्यते विश्वकर्मणा ॥

वेशिष्टशिष्टाचारानुमितवेदयोधितकर्तव्यताकं प्रा-
तविघ्नविघातकं परमेश्वरनमस्कारलक्षणं महलं मेघ-
वाचिव मनसा कृत्वा तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयादि
नीते । बालोऽपीति । अत्र निबन्धाकरणं दृष्ट्वा
कृतमिति न भ्रमितव्यम् । समाप्त्या लिङ्गेन तद-
त् । ननु महले समाप्तिकारणताबोधकस्य प्रमाण-
त् कथमिदमनुमानम् । अथ विशिष्टशिष्टाचारानु-
त् एव तत्र तत्कारणताबोधक इति चेत् । न । कृते
ले कादम्बर्यादौ समाप्त्यभावादकृतेऽपि महले
स्तिकानुष्ठितसमाप्तेरन्यव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचा-
र कारणतैव नास्तीति कथं वेदेनापि महोद्यन-
अत्रैवं स्थितिः । महलं वेदेऽप्यतकर्तव्यताक-

मलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् दर्शवदिति वेदानुमानम् । अत्र हेतावलौकिकश्चासावविगीतश्चासौ शिष्टाचारश्चेति स तथा तस्य विषयत्वादिति समासः । तत्राचारविषयत्वादित्युक्ते चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारः स्यात् चैत्यं नाम बौद्धानां देवतालयः तस्मिन्नपि बौद्धप्रयत्नविषयत्वमस्ति वेदयोधितकर्तव्यताकत्वं च नास्तीत्येतो विशेषणं शिष्टेति । शिष्टास्तु स्वीकृतवेदप्रमाणभावाः । अत्र यद्यपि स्वीकृतयावद्देदप्रमाणभावत्वं किञ्चिद्देदाज्ञानात् तत्प्रमाणभावमस्वीकुर्वत्यपरसकलवेदप्रमाणभावं स्वीकुर्वत्यपि दुर्लभं स्वीकृतयत्किञ्चिद्देदप्रमाणभावत्वं तु न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यादि^(१) माश्रीयते । मयैषा सङ्क्षिप्तयुक्तयन्विततर्कभाषा प्रकाश्यते । तर्काः षोडशपदार्थास्ते भाष्यन्ते यत्रेति तर्कभाषा युक्तिभिरन्विता युक्तयन्विता सङ्क्षिप्ता चासौ युक्तयन्विता चेति सङ्क्षिप्तयुक्तयन्विता सा चासौ तर्कभाषा चेति विग्रहः । सङ्क्षिप्त्येति पाठे तु सुगमा योजना । यदा हे अन्वित शिष्टसङ्क्षिप्तयुक्ति यथा स्यात्तथैषा तर्कभाषा मया प्रकाश्य इति योजना । सङ्क्षिप्तयुक्तया अन्वितेति तत्पुरुषे कर्तव्ये तु पूर्वपदार्थस्याप्राधान्ये ऽलसव्युत्पत्त्यर्थाया सङ्क्षिप्तयुक्तेरेव विधेयांशमृतत्वेनाविमृष्टविधेयांशो दोषः स्यात् सङ्क्षिप्तत्वमत्र शब्दतो नार्थत इति ज्ञेयम् । किमर्थं प्रकाश्य इत्यत आह । तस्य कृत इति । कृत इत्यव्ययं तादर्थ्याया तदर्थमित्यर्थः । तस्य कृत इत्यत्र तच्छब्दो यच्छब्दो पञ्चन इत्याह । य इति । विशेष्यं निर्दिशति । बाल इति यो बालोऽपि प्रमाणादिषोडशपदार्थज्ञानशून्योऽपि न्या

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ता-
वयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छ-
Cassidy

ये न्यायशास्त्रे प्रवेशं वाञ्छति । वाञ्छतिः सकर्मक इति
रमाकाङ्क्षायां प्रवेशमिति कर्म तद्योत्पाद्यम् । ननु तत्र
प्रवेशं वाञ्छन्नपि चिरन्तनग्रन्थान्मध्यस्य ज्ञास्यति किमेतद-
न्त्यनिर्माणप्रयासेनेत्यत आह । अलस इति । अल्पेन
श्रुतेनेति । य आलस्ययुक्तश्चिरन्तनग्रन्थपाठायक्तोऽल्पेन
श्रुतेन श्रवणेन व्युत्पत्तिमिच्छति तदथ मदीयप्रयास
स्तिपाशयः । श्रुतेनेत्यत्र नपुंसके भावे क्त इति भावे निष्ठा ।
शास्त्रग्रन्थस्य न्यायशास्त्रप्रकरणत्वात् तच्छास्त्रस्य यद्विष-
यप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपं प्रवृत्तौपयिकमनुबन्धचतु-
र्भिः तदेवास्यापीत्याकलनीयम् । अथ शास्त्रस्यापि किं
विषयप्रयोजनादि येन तद्विषयप्रयोजनादिनास्थापि विषय-
प्रयोजनादिमत्त्वं सिध्यतीति चेत् शृणु । तत्र प्रमाणादयः
पदार्थाः प्रतिपाद्यत्वेन विषयाः । तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधन-
त्वाद् प्रयोजनम् । तत्कामोऽधिकारी । शास्त्रस्य पदार्थानां
प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । शास्त्रतत्त्वज्ञान-
श्च कार्यकारणभावः । तत्त्वज्ञानस्य पदार्थानां च विष-
यविषयिभाव इत्यादि । अवान्तरविषयप्रयोजने तु बालो-
पि तिल्लोकेनोक्ते । प्रकार्यमाना तर्कभाषा विषयः ।
प्रमाणादिपदार्थज्ञानशून्यं प्रति तत्प्रयोजनं प्रयोजनम् ।

विषयप्रयोजनादिप्रतिपादनपरं न्यायशास्त्रस्याद्यं
प्रमाह । प्रमाणेति । बहर्थसूचनात् सूत्रम् । तथोक्तम् ।

लजातिनिग्रहस्थानानां
धिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थ
प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्ष
प्राप्तिर्भवतीति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानान्मोक्ष

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इति
प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयाश्च प्रयोजने च दृष्ट-
न्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वाद-
जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातय-
निग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः । यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थये-
प्रमाणप्रमेययोरभेदाद् भेदप्रतिपादकद्वन्द्वानुपपत्तिस्तथा-
पि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम् । न्याय-
स्येति । न्यायशास्त्रस्येत्यर्थः । शास्त्रशब्दार्थस्तु

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ (१)

इत्यनेन ज्ञेयः । सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो निःश्रे-
यसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं नि-
त्यते तच्चात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम् । तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्ति-
रिति । अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः । तदप्यनारो-

(१) पदार्थतत्त्व-पा. २ पु. ।

(२) अयं श्लोकः पराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते । स्यत्-
परमित्यपि केचित् पठन्ति । मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासेन शिशुपाद-
घटीकाया मल्लिनाथेनाप्ययं श्लोक उद्धृतः ।

(३) श्रीमत्साराश्लोकवार्तिके शब्दपरिच्छेदे ४ कारिका । पृ. ४

सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति

परीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः ।

विधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो

परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण

र्थिनस्तण्डुलक्रयणादौ प्रवृत्तिर्न स्याच्च । प्रयोजकत्वे
 पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य इतिवदेकदेशमादायान्वयो
 पत्तोः तत्र गोत्वरूपविशेषणांशे बाधात् स्वतश्चोपस्थिता
 व्यक्ताचेकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च नियतपु
 धर्तित्वरूपप्रयोजकत्वांशे शास्त्रान्वय इति तु भेदः । शास्त्र
 प्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षं जनयति किं तु नि
 थ्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तं गौतमेन । दुःखं
 न्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तो
 पायादपवर्गः^{१)} इति । त्रिविधा चेति । तिष्ठो विधा यस्य
 सा त्रिविधा । अस्येति । अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः । प्रवृत्तिव्य
 वहारः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । उद्देश इति । यद्यप्युद्देशं
 विभागो लक्षणं परीक्षा चेति प्रवृत्तिचातुर्विध्यकथनमुच्यते
 तथापि विशेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देश एव
 न्तर्भाव्य त्रैविध्योक्तिः । प्रथमोद्दिष्टमुद्देशं प्रथमं लक्षयति
 उद्देशस्त्विति । कीर्तनमुद्देश इत्युच्यमाने समुद्रयोप
 दावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तनमिति । एतावत्युच्यमाने शा
 विषाणमित्यादावतिव्याप्तिस्ततो वस्तुसङ्कीर्तनमिति

(१) न्यायसूत्रम् । सू. १ श्रौ. १ सू. २ । तदनन्तारामावादात्
 इत्यादर्शपुस्तके राधामोहनरोस्वामिभट्टाचार्यैकतन्यायसूत्रविवरणे
 पाठः ।

नम् । तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् । लक्षणं त्यसा-

तावत्प्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्तिस्ततो नामेति ।
 पत्प्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षणवाच्ये
 तं तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना
 स्ङ्गीर्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति । अथ लक्ष्यभागस्य
 लक्षणेनानभिधानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति
 नस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेत् । न । सामानाधिकरण्यात्-
 न लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद् भवति मात्रपदेन
 द्वावृत्तिः । ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति व्यधिकरणे
 द्वाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्याभिधा-
 णादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्गीर्तनमात्रमुद्देश इति भिन्नक-
 ण मात्रपदतात्पर्यात् । ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष-
 विधानात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह-
 णात् किमर्थं तत्रातिव्याप्तिवारणमिति चेत् । न । लक्ष-
 णान्तर्गतोद्देशात् पृथगुद्देशस्य प्रणयनात् तस्य सङ्ग्रा-
 ता । ननु मौनिकृतगन्धोद्देशे सङ्गीर्तनमव्यापकमिति
 त् । न । ज्ञायमानलक्षणवाक्याद्यसमभिव्याहृतं नाम
 देश इति तदर्थं विवक्षान्तरकरणात् सर्वं सुस्थम् । लक्ष-
 णस्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भवश्चेति ।
 अत्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य
 र्तनमतिव्याप्तिः कापि लक्ष्ये स्वर्तनमसम्भवः । इदं च
 यं सर्वत्र परिहर्तव्यम् । लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्ष-
 णमिति । लक्षणं त्विति । लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः ।
 लक्षणस्य लक्षणकथने तु असाधारणधर्म इत्येव लक्षणस्य

लजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसा
धिगम इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थः
प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्ष
प्राप्तिर्भवतीति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञान

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।

अस्तोभमनवर्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इति

प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयाश्च प्रयोजने च दृष्टु

न्तौ च सिद्धान्ताश्च अवयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वाद

जल्पश्च वितण्डा च हेत्वाभासाश्च छलानि च जातय

निग्रहस्थानानि चेति द्वन्द्वः । यद्यप्यत्र समस्यमानपदार्थये

प्रमाणप्रमेययोरभेदाद् द्वन्द्वस्य साधुत्वम् ।

पि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुत्वम् ।

स्येति । न्यायशास्त्रस्यैत्यर्थः । शास्त्रशब्दार्थस्तु

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ (१)

इत्यनेन श्रेयः । सूत्रे निःश्रेयसेत्यत्र निश्चितं श्रेयो

यसमिति कर्मधारये ऽचतुरेत्यादिसूत्रेणादन्तत्वं

त्यते तथात्र मोक्षरूपं ग्राह्यम् ।

रिति । अनारोपितरूपत्वं तत्त्वशब्दार्थः । तदप्यनारो

(१) पदार्थतत्त्व-पा २ पु. ।

(२) अयं श्लोकः पराशरोपपुराणे १८ अध्याये वर्तते । स्वस्व
सरमित्यपि केचित्सु पठन्ति । मूढबोधटीकाया तुंगादासेन विशुपाद
घटीकाया मल्लिनाथेनाख्य श्लोक उद्धृतः ।

(३) मीमांसाश्लोकवार्तिके शब्दपरिच्छेदे ४ कारिका । पृ.

सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति ५ ७५
 परीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः ।
 विधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो
 परीक्षा चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण ७

र्थिनस्तद्वृत्तकप्रयणादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रयोजकत्वे
 पञ्चम्या न लक्षणा गौरनित्य ५० ५१ ५२ ५३
 पत्तेः तत्र गौत्वरूपविशेषणांशे बाधात् ५४ ५५
 व्यक्तायेकदेशभूतायामनित्यत्वान्वयः प्रकृते च
 धर्तित्वरूपप्रयोजकत्वांशे शास्त्रान्वय इति तु भेदः ।
 प्रयोज्यं तत्त्वज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षं जनयति किं तु
 ध्याज्ञानध्वंसादिक्रमेणेति ज्ञेयम् । तदुक्तं गौतमेन ।
 न्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराप्राये
 पायादपवर्गः ५६ इति । त्रिविधा चेति । तिस्रो विधा
 सा त्रिविधा । अस्येति । अस्यैव शास्त्रस्येत्यर्थः । नव
 बहारः । त्रैविध्यमेव दर्शयति । उद्देश इति ।
 विभागो लक्षणं परीक्षा चेति
 तथापि विशेषनाममात्रसङ्कीर्तनरूपं विभागमुद्देश
 न्तर्भाव्य त्रैविध्योक्तिः । प्रथमोद्दिष्टमुद्देशं प्रथमं
 उद्देशस्त्विति । कीर्तनमुद्देश इत्युच्यमाने
 दावतिव्याप्तिस्ततः सङ्कीर्तनमिति । ५
 विपाणमित्यादावतिव्याप्तिस्त्विति ५७ ५८ ५९ ६०

(१) न्यायसूत्रम् । अ. १ पा. १ सू. २१.

इत्यादर्शपुस्तके राधामोहनस्योस्वामिभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रविभाषे
 पाठः ।

म् । तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् । लक्षणं त्वसा-

त्वावत्यप्युच्यमाने घट इत्यादावतिव्याप्तिस्ततो नामेति ।
 पत्यप्युच्यमाने प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादौ लक्षणवाक्ये
 तं तत्रापि प्रमाणमिति लक्ष्यभागस्य वस्तुभूतस्य नाम्ना
 स्कीर्तनादत उक्तं नाममात्रेणेति । अथ लक्ष्यभागस्य
 लक्षणेनानभिधानात् नाममात्रेण लक्ष्यमभिधीयत इति
 नस्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेत् । न । सामानाधिकरण्यव-
 न लक्षणभागेनापि लक्ष्याभिधानाद् भवति मात्रपदेन
 व्यावृत्तिः । ननु पृथिव्या गन्धो लक्षणमिति व्यधिकरणे
 द्वाक्ये तथाप्यतिव्याप्तिस्तत्र केवलेन नाम्ना लक्ष्याभिधा-
 णादिति चेन्नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमात्रमुद्देश इति भिन्नक-
 ण मात्रपदतात्पर्यात् । ननु लक्ष्यपदेन लक्ष्यमुद्दिश्य लक्ष-
 णविधानात् लक्षणात्मकशास्त्रे लक्ष्यभागस्यापि सङ्ग्राह-
 वात् किमर्थं तत्रातिव्याप्तिवारणमिति चेत् । न । लक्ष-
 णान्तर्गतोद्देशात् पृथगुद्देशस्य प्रणयनात् तस्य सङ्ग्रा-
 णात् । ननु मौनिकृतग्रन्थोद्देशे सङ्कीर्तनमव्यापकमिति
 चेत् । न । ज्ञायमानलक्षणवाक्याद्यसमभिव्याहृतं नाम
 देन इति तदर्थं धिक्चान्तरकरणात् सर्वं सुस्थम् । लक्ष-
 णस्य दूषणत्रयमस्ति अव्याप्तिरतिव्याप्तिरसम्भवश्चेति ।
 अत्र लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणस्य
 वर्तनमतिव्याप्तिः कापि लक्ष्ये अवर्तनमसम्भवः । इदं च
 यं सर्वत्र परिहर्तव्यम् । लक्षणात्मकं शास्त्रं लक्ष-
 णमिति । लक्षणं त्विति । लक्षणं लक्षणवाक्यमित्यर्थः ।
 लक्षणस्य लक्षणकपने तु असाधारणघर्म इत्येव लक्षणस्य

कालीनं जन्म किं तु द्रव्यं निर्गुणमेव प्रथममुत्पद्यते पश्चात् तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्ते । समानकालोत्पत्तौ तु गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वाद् भेदो न स्यात् कारणभेदनियतत्वात् कार्यभेदस्य । तस्मात् प्रथमे क्षणे निर्गुण एव घट उत्पद्यते गुणेभ्यः पूर्वभावीति भवति गुणानां समवायिकारणम् । तदा कारणभेदोऽप्यस्ति घटो

समानकालोत्पत्ताविति । गुणगुणिनोः कालोत्पत्तायुच्यमानायां समानसामग्रीकत्वात् समानसमवायिकारणकत्वात् कपालरूपघटरूपयोः न स्यादिति योजना । अयमर्थः । गुणगुणिनोः समलोत्पत्तौ यद्गुणिनो घटस्य समवायिकारणं, गुणस्य वाच्यं न तु गुणी घटः तस्य पौर्वापर्याभावादेवं कपालरूपस्य घटरूपस्य च कपालमेव समवायिकारणं, वस्तुतः तथा चानयोः समानसमवायिकत्वाद् न स्यादेकदा रूपभेदे समवायिकारणभेदस्य अदिति । ननु सामग्रीशब्दो यथाश्रुत एवास्त्विति चेत् । गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तिकत्वेऽपि दिभेदकृतः सामग्रीभेदो भविष्यति तथा च समानकालोत्पत्तिकत्वं न समानसामग्रीकत्वे समानसमवायिकारणकत्वे तु तत् कारणभेदेति । समवायिकारणभेदेत्यर्थः । स्येति । रूपलक्षणकार्यभेदस्येत्यर्थः ।

हि घटं प्रति न कारणमेकस्यैव पौर्वापर्याभा-
वात् । न हि स एव तमेव प्रति पूर्वभावी
पश्चाद्भावी चेति । स्वगुणान् प्रति तु पूर्वभावि-
त्वाद्भवति गुणानां समवायिकारणम् । / नन्वेवं
सति प्रथमे क्षणे घटोऽचाक्षुषः स्यादरूपिद्र-
व्यत्वाद् वायुवत् तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्म-

ति । घटरूपकपालरूपयोरित्यर्थः । ननु कपालरूपस्य कपा-
लरूपमेव समवायिकारणं घटरूपस्य घटरूपमेव तथा च
समवायिकारणभेदो चरीवर्त्तोत्यत आह । घटो ही-
नत्वादि । यथात्रा भेदे कार्यकारणभावो नास्ति एवं कपालरू-
पस्यापि न कपालरूपं कारणमभेदादेवेत्याशयः । नन्वेवं
हीनत्वेति । घटस्य निर्गुणत्वे सतीत्यर्थः । अचाक्षुषः
हीनत्वादिति । अक्षुर्जन्यज्ञानविषयो न स्यादित्यर्थः । अरू-
पिद्रव्यत्वादिति । द्रव्यत्वादित्युक्ते घटादौ व्यभिव्यारो-
त्त उक्तमरूपीति । अरूपित्वादित्युक्ते रूपादौ व्यभि-
व्यारोऽत उक्तं द्रव्यत्वादिति । अत्र दृष्टान्तमाह । वायुव-
त्त्वमिति । द्रव्यचाक्षुषत्वे प्रयोजकमाह । तदेव हीति ।
घटरूपवत्त्वमात्रं यद्युच्येत तदा परमाणुद्वयणुकयोश्चा-
द्यत्वं स्यादत उक्तं महत्त्वे सतीति । एतावन्मात्रोक्तौ तु
योऽप्येवमादेश्चाक्षुषत्वं स्यादत उद्भूतरूपयदिति । महत्त्वे
सतीति रूपवत्त्वमित्युक्ते तदवारिस्यवन्हेश्चाक्षुषत्वं स्यादत
उद्भूतेति । घटस्य निर्गुणत्वे ऽचाक्षुषत्वं दोषमुक्त्वा दोषा-

हत्वे सत्युद्भूतरूपवत् । अद्रव्यं च स्याद् गुणा-
 श्रयत्वाभावाद् गुणाश्रये । द्रव्यमिति हि द्रव्य-
 लक्षणम् । सत्यम् । प्रथमे क्षणे घटो यदि^(१)
 चक्षुषा न गृह्यते तदा का नो हानिः । न हि
 सगुणोत्पत्तिपक्षे ऽपि निमेषावसरे घटो गृह्यते ।
 तेन व्यवस्थितमेतन्निर्गुण एव प्रथमं घट उत्पद्यते
 द्वितीयादिकक्षणेपु^(२) चक्षुषा गृह्यते । न च प्रथमे
 क्षणे गुणाश्रयत्वाभावाद् द्रव्यत्वापत्तिः समवा-
 यिकारणं द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणयोगाद् योग्यः
 तथा गुणाश्रयत्वाच्च (योग्यता च गुणात्यन्त-
 भावाभावः)^(३) । असमवायिकारणं तदुच्यते

न्तरमाह । अद्रव्यं चेति । अचाक्षुषत्वमद्रव्यत्वं
 दोषद्वयं भवतोक्तं तत्रायो दोष एव न
 परिहरति । सत्यमिति । आशयं चिद्वृणोति ।
 क्षण इति । द्वितीयादिकक्षणेऽपि । ननु
 घटे रूपोत्पत्तावपि चक्षुषा ग्रहणं न स्यात् तत्र
 कारणत्वात् कारणं च पूर्ववृत्त्यपेक्षितमित्याक्षेपे
 दीत्यत्रातद्गुणसंघिज्ञानबहुव्रीहिणा तृती दि

(१) परमसूत्रे यदि घटादिः—पा. २ । ३ पु. ।

(२) क्षणे तु—पा. २ । ३ पु. ।

(३) () एतच्चिद्मध्यस्यः पाठो नास्ति १ । २

यत् (समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं
 तदसमवायिकारणम्) । यथा तन्तुसंयोगः पट-
 स्थासमवायिकारणं तन्तुसंयोगस्य गुणस्य पट-
 समवायिकारणेषु तन्तुषु गुणेषु समवेतत्वेन
 समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादनन्यथासिद्धानिय-
 तपूर्वभावित्वेन पटं प्रति कारणत्वाच्च । एवं
 तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणम् । ननु
 पटरूपस्य पटः समवायिकारणं तेन तद्गत-
 स्यैव कस्यचिद्गुर्मस्य पटरूपं प्रत्यसमवायि-
 कारणत्वमुचितं तस्यैव समवायिकारणप्रत्या-
 सन्नत्वान्न तन्तुरूपस्य तस्य समवायिकारण-

इति समाधानं ज्ञेयम् । गुणाश्रयत्वं त्विति^(१) । गुणाश्र-
 यत्वयोग्यतावच्छेदकं त्वित्यर्थः । तत्र गुणप्रागभावसत्त्वेन
 तद्व्यन्ताभावात्सत्त्वादित्यर्थः । असमवायिकारणं तन्तु-
 इति । यत् समवायीति । समवायिकारणप्रत्यासन्नं
 समवायिकारणसमवेतम् । अवधृतं निश्चितं सामर्थ्यं
 कारणत्वं यस्य तदवधृतसामर्थ्यम् । समवायिकारणप्रत्या-
 सन्नमसमवायिकारणमित्युक्ते तन्तुरूपादावतिव्याप्तमत
 तत्समवधृतेत्यादि । तावत्युक्ते तन्त्वादेः गतामत उक्तं

प्रत्यासत्त्यभावात् । मैवम् । तत्समवायि-
कारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नस्यापि परस्पर-
रथा^(१) समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् । नि-
मित्तकारणं तदुच्यते । यन्न समवायिकारणं
नाप्यसमवायिकारणमथ च कारणं तन्निमित्त-
कारणम् । यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकार-
णम् । तदेतद्भावात्तमेव त्रिविधं कारणमभा-
वस्य तु निमित्तमात्रं^(२) तस्य क्वचिदप्यसमवा-
यात् समवायस्य तु भावद्वयधर्मत्वात् । तदु-
च्यते ।

समवायिकारणेत्यादि । त-
यिकारणेति । अयमर्थः । समवायिकारणेन सह
सत्तिर्द्वेषा क्वचित् कार्यकार्यसमवायलक्षणा
पदासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य स्वकार्येण
सहैकस्मिन् तन्तुरूपे ऽर्थे प्रत्यासत्तिः । क्वचित्
धर्मसमवायलक्षणा यथा पटगतं रूपं
णस्य तन्तुरूपस्य कारणेन पटेन सहैकस्मिन्
ऽर्थे प्रत्यासत्तिः ।
सम्बन्धेकार्यसमवायित्वेन अनुगतत्वाच्चाननुगतः
कार्यकारणभावनिरूपकौ तन्तुपटौ तन्मध्ये कार्येण
सहैकार्ये तन्तुषु समवायवान् तन्तुसंयोगः । एवं

(१) तन्तुरूपस्येच्यधिकं १ पु. ।

(२) निमित्तकारणमात्रम्-पा. २ पु. ।

तस्य त्रिविधस्य कारणास्य मध्ये यदेव कथमपि
सातिशयं तदेव करणम् । तेन व्यवस्थितमेत-
ल्लक्षणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति । यत्त्वनधिग-
तार्थगन्तु प्रमाणमिति लक्षणम् । तन्न । एक-
स्मिन्नेव घटे घटोऽयंघटोऽयमिति धारावाहि-

कारणभावनिरूपके पदतद्गतरूपे तन्मध्ये कारणेन पटेन
एकार्थं तन्तुषु समवायवत्तन्तुरूपमित्यर्थः । नन्वात्मसुखे
कार्यकारणभावनिरूपके तन्मध्ये कार्येण सुखेनैकार्थ-
समवायी धर्म इति तत्रासमवाधिकारणत्वं स्यादिति
वेदु यस्य निरुक्तैकार्थसमवायित्येन रूपेण कारणता
तस्यासमवायिकारणत्वं धर्मस्य तु धर्मत्वेनैव मुख्यकार-
णत्वमिति नातिव्याप्तिः । भादोक्तं प्रमाणलक्षणं दृष-
पितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । अनधिगतार्थस्य गन्तु बोध-
मनधिगतार्थगन्तु । ननु गन्तुशब्दस्य तृन्प्रत्ययान्तत्वे न
लोकाव्ययनिष्ठास्वत्वर्थतृन्नामिति (१) पठ्ठीनिषेधात् तत्समा-
सानुपपत्तिः तृजन्तत्वे तु कर्तरीति पठ्ठीसमासस्यैव निषेध
इति चेत् । न । न लोकेतिसूत्रे कृद्योगलक्षणायाः पठ्ठ्या
निषेधे कर्तरि चेत्त्यत्र च कृद्योगलक्षणपठ्ठीसमासस्य नि-
षेधे ऽप्यत्र शेषलक्षणायास्तस्थाः समास उपपन्न इति । अगृ-
हीतविषयकथयार्थज्ञानं प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति निष्कृ-
ताऽर्थः । तत्रेति यदुक्तं तदुपपादयति । एकस्मिन्निति ।

(१) पाणिनिमूत्रम् । अ. २ पा. ३ सू. ६९ ।

(२) पाणिनिमूत्रम् । अ. २ पा. २ सू. १६ ।

कज्ञानानां गृहीतवाहिणामप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
न चान्यान्यक्षणविशिष्टविषयीकरणादनधिग-
तार्थगन्तृता । प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदानाकलनात्
कालभेदग्रहे हि क्रियादि^(१)संयोगान्तानां चतु-

धारावाहिकज्ञानानामिति । धारारूपेण वहन्तीति
धारावाहीनि धारावाहीन्येव धारावाहिकानि स्वार्थं कप्र-
त्ययः तानि च तानि ज्ञानानि तेषामित्यर्थः । अप्रामा-
ण्येति । अप्रमात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च तत्करणं प्रमा-
नं स्यादिति भावः । क्षणलयादीनां विशेषणानां भे-
दद्विशिष्टो घटोऽपि भिद्यत इति न
न्तृत्वमित्याशङ्कामुपन्यस्य निराकरोति । न चेति ।

हेतुमाह । प्रत्यक्षेणेत्यादि । क्रियादिसंयोगान्तान-
मिति । क्रिया क्रियातो विभागो विभागात् पूर्वसंयोगना-
उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति न्यायेन प्रसिद्धकालभेदानां क्रिया-
दिसंयोगान्तानां चतुर्णां शतपञ्चपञ्चशतं मया
युगपद्भिन्नमिति लोकसिद्धौ योऽभिमानः स
ननु धारावाहिकस्थले द्वितीयक्षणे घटोऽयमिति यज्-
तत् प्रथमक्षणे कुतो न स्यात् सामग्रीसत्त्वादिति
अत्र
काभ्यां कल्प्यते तथा च नोत्तरज्ञानं पूर्वक्षणे

(१) क्रिया क्रियातो विभागो विभागात्
उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति क्रियादि-पा. २ पु. ।

र्णां यौगपद्याभिमानो न स्यात् । क्रिया क्रियातो
 विभागो विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चोत्त-
 रसंयोगोत्पत्तिरिति । ननु प्रमायाः कारणानि
 बहूनि सन्ति प्रमादप्रमेयादीनि तान्यपि किं
 कारणानि उत नेति । उच्यते । सत्यपि प्रमातरि
 प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः इन्द्रियसंयोगादौ सत्यवि-
 लम्बेन प्रमोत्यत्तेरत इन्द्रियसंयोगादिरेव कर-
 णम् । प्रमायाः साधकत्वाविशेषे ऽप्यनेनैवो-
 र्पेणास्य प्रमात्रादिभ्योऽतिशयितत्वादतिश-
 यतं साधकं साधकतमं तदेव कारणमित्यु-
 त्सु^(१) । अत इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकर-
 ण्यात् प्रमाणं न प्रमात्रादि । तानि च प्रमा-

णाभावादिति तत्त्वम् । अथात्मनोयोगादेर्ष्यापा-
 यात्मादौ सत्त्वाद् व्यापारवत्त्वाविशेषे करणे कर्त्रा-
 णैलक्ष्यं दुर्ज्ञानमिति सन्दिहानः पृच्छति । नन्विति ।
 रयति । उच्यते इति । इन्द्रियसंयोगादौ उती-
 ष इन्द्रियं च संयोगश्च तावादी यस्य स तादृशः ।
 देशब्देन निर्विकल्पकज्ञानादि गृह्यते । तानि च प्रमा-
 नीति ।

णानि चत्वारि । तथा च न्यायसूत्रम् । प्रत्य-
क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणीति^(१) ।

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः, काणादसुगतौ पुनः ।
अनुमानं च तत्राद्य सांख्याः शब्दं च ते अपि ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः ॥
अभावपष्ठान्येतानि भाटा वेदान्तिनस्तथा ।
सम्भवैतिहयुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥^(२)

इत्यादिवचनान्मतान्तरे प्रमाणात्पीयस्त्वयहुत
ऽपि गौतममते चत्वार्येव प्रमाणीतीत्यर्थः । उक्ते ऽर्थे सू-
संवादं दर्शयति । तथा चेत्यादि । सूत्रे विभागेनोद्देश-
न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वाच्च चत्वार्येवेति लभ-
इत्याशयः । अक्षिअक्षि प्रतीति वीप्सायामव्ययीभाट-
मासे प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्ग इति^(३) ट्चप्रत्यये प्रत्यक्ष-
सिद्धं भवन्ति । न चैवं प्रत्यक्षो घटः प्रत्यक्षा कन्ये-
दिप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अर्शआदिभ्योऽजितं
जन्तत्वेन सामञ्जस्यादिति । अन्ये तु कुगतिप्रादय^(४) ।

(१) अ. १ पा. १ सू. ३ ।

(२) एताः कारिकाः तार्किकरत्नायां प्रमाणाप्रकरणे

जेनेोक्ताः ।

(३) अ. ५ पा. ४ सू. १०० अथ्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य
पाणिनिमूत्रस्यशब्दादिगणसूत्रमिदम् ।

(४) पाणिनिमूत्रम् । अ. ५ पा. २ सू. १२० ।

(५) पाणिनिमूत्रम् । अ. २ पा. २ सू. १८ ।

किं पुनः प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिप्रमाकरणां प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते येन्द्रियजा । सा च द्विधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानम् । कदा पुनरिन्द्रियं करणम् । यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम् । तथाह्यात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन

क्षेत्रेण प्रति गतमक्षं प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषे परवह्निङ्गत्तत्पुरुषयोरिति^(१) परवह्निङ्गतायां प्राप्तायां द्विगुप्राप्त्यालम्पूर्वगतिसमासेषु नेति^(२) परवह्निङ्गतायाः प्रतिधादभिधेयलिङ्गतोपपद्यते चक्षुरादौ च प्रत्यक्षशब्दस्य राजादिशब्दवद् वृत्तिरूपपक्षेत्याहुः ।

प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्या विशेषलक्षणमाह । साक्षात्कारीति । साक्षात्कारिणी चासौ प्रमा चेति फलरूपे स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनुङ् समानाधिकरणे स्त्रियात्पूरणीप्रियादिष्विति^(३) पुंवद्भावः । येन्द्रियजेति । प्रपत्वेनेन्द्रियजन्येत्यर्थः । तेन मनस्त्वेन मनोजन्याया-

(१) पाणिनिमूत्रम् । अ. २ पा. ४ सू. २६ ।

(२) परवह्निङ्गमिति पाणिनिमूत्रस्यं यासिंक्म् ।

(३) पाणिनिमूत्रम् । अ. ६ पा. ३ सू. ३४ ।

इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्व^(१)नियमा-
त् । ततोऽर्थसन्निकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकं ना-
मजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि कि-
ञ्चिदिदमिति ज्ञानं जन्यते । तस्य ज्ञानस्येन्द्रिय-
करणं छिदाया इव परशुः । इन्द्रियार्थसन्निक-
र्षोऽवान्तरव्यापारः छिदाकरणस्य परशोरिव
दारुसंयोगः । निर्विकल्पकं ज्ञानं फलं परशोरिव
च्छिदा । कदा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् ।
यदा निर्विकल्पकानन्तरं^(२) सविकल्पकं
मजात्यादियोजनात्मकं हित्योऽयं
प्रथामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि

मनुमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति । न
नेति । नाम सञ्ज्ञा जातिर्घटत्वादिः आदिशब्देन
पादेर्ग्रहणं तेषां योजना
इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति । तत्रन्यस्तत्रन्यजनको
पारः प्रकृते इन्द्रियजन्य इन्द्रियजन्यज्ञानजनकः
योर्मध्ये वर्तमानत्वादवान्तरत्वम् । न
जनात्मकमिति । नामजा...

(१) प्राप्यकारित्व-पा. २ पु. ।

(२) निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं-पा. २ पु. ।

मुत्पद्यते तदा इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् ।
निर्विकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । सविकल्पकं
ज्ञानं फलम् । कदा पुनर्ज्ञानं करणम् । यदे-
क्तसविकल्पकानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यो
जायन्ते तदा (निर्विकल्पकं) ज्ञानं^(१) करणम् । सवि-
कल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः । हानादिवुद्ध्यः^(२)
फलम् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनकोऽवान्तरव्यापारः ।
(यथा कुठारजन्यः कुठारदारुसंयोगः कुठारज-
यच्छिदाजनकः ।)^(३) अत्र कश्चिदाह । सविक-
ल्पादीनामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्त-
लिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्त-
रव्यापार इति । इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः

शक्तसविकल्पकानन्तरं हानेति । दोषवति वस्तुनि
हेयत्वबुद्धिः सा हानबुद्धिः । गुणवति घोषादेयत्व-
बुद्धिः सोपादानबुद्धिः । उभयाभाववति घोषेक्षणीय-
बुद्धिः सोपेक्षाबुद्धिरित्यर्थः । करणभेदानभिधाय स-
र्वभेदानाह । इन्द्रियार्थयोस्त्वित्यादि ।

(१) तदा ज्ञानं-पा. २ पु. ।

(२) बुद्धिरेव-पा. २ पु. ।

(३) () इतच्छिदमध्यस्यः पाठो नास्ति १ । ३ पु. ।

लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । येन ह्यनुमीयते

तच्च सामान्यलक्षणयोगजघर्मज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिजन्य-
तया त्रिविधम् । तत्रार्थं घट इति प्रत्यक्षं भूतभाविवर्त-
मानयावद्धटविषयकमाद्यं तद्धि घटत्वेन ज्ञायमानेन प्रत्या-
सत्त्या जन्यते । यथा वा प्रमेयमिति प्रत्यक्षं यावत्प्रमेयवि-
षयकम् । प्राञ्चस्तु न सामान्यं प्रत्यासत्तिः किं तु वर्तमा-
नगतसन्निकर्षेणैवासन्निकृष्टातीतानागतादिमानं गौरवेण
यावद्विषयकेन्द्रियसन्निकर्षस्याहेतुत्वात् । न चैवं पठादे-
रप्यसन्निकृष्टत्वाविशेषे घटोपमितिप्रत्यक्षविषयतापत्तिः
प्रकारीभूतसामान्याश्रयत्वस्यैव नियामकत्वादित्याहुः ।
योगिनां यावत्पदार्थगोचरं प्रत्यक्षं द्वितीयं तद्धि योगजघर्मण
प्रत्यासत्त्या जन्यते । तृतीयं परमाणुमहं जानामीति पर-
एवंशे प्रत्यक्षं कविकाव्यादिमूलभूतसंसर्गज्ञानं च त-
ज्ञानलक्षणेन सन्निकर्षेण जन्यते । तच्च जन्यसन्निकल्पक-
प्रत्यासत्तिः । ईदवरज्ञाननिर्विकल्पकयोरप्रत्यासत्तित्वा-
इदं च मनस एवासत्तिरित्येके । यहिरिन्द्रियस्यापि तदा
त्तिरित्यपरे । जन्यप्रमामात्रे विशेष्यसम्बद्धविशेषण-
शुणः । जन्यप्रत्यक्षप्रमामात्रे तु भ्रमविरोधिसन्निकर्षो
इति करिचत् । अदृष्टविशेषस्तथेति रत्नकोपकृतः । स्थू-
वयविप्रत्यक्षप्रमायां भूयोवयवेन्द्रियसन्निकर्ष इति ।

उपजीव्यं प्रत्यक्षं निरूप्य तदुपजीवकमनुमानं नि-
पयति । लिङ्गपरामर्श इति । लीनमर्थं गमयतीति ।
तस्य परामर्शस्तृतीयं ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवानप-
त्येवमाकारकम् । इदं च धार्तिककारमतम् । मणिकु-
तु व्याप्तिज्ञानमनुमानमिति । यत्तु परामृश्यमानं लि-

तदनुमानम् । लिङ्गपरामर्शेन चानुमीयते ऽतो
 लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । तच्च धूमादिज्ञानम-
 नुमितिं प्रति करणत्वात् । अग्न्यादिज्ञानमनु-
 मितिः तत्करणं धूमादिज्ञानम् । किं पुनर्लिङ्गं
 कश्च तस्य परामर्शः । उच्यते । व्याप्तिवलेनार्थ-
 गमकं लिङ्गम् । यथा धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । तथाहि
 यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्ति-
 स्तस्यां गृहीतायामेव व्याप्तौ धूमोऽग्निं गमय-

नुमानमित्युदयनाचार्यमतम् । तन्न । अतीतानागतस्यले
 लिङ्गाभावेनानुमित्यनुदयप्रसङ्गात् । ननु लिङ्गपरामर्शस्य
 चरमकारणत्वात् तस्य च स्वोत्तरभाविभावभूतकारणान-
 पेक्षत्विस्वरूपत्वाद् व्यापाराभावेन करणत्वाभावात् कथम-
 नुमानत्वमिति चेत् । न । वार्त्तिककारमते यस्मिन् सति
 क्रिया भवत्येव तस्यैव करणत्वेन निर्व्यापारत्वस्यादोष-
 त्वादिति । ननु कोऽसौ लिङ्गपरामर्श इत्यत आह । तच्चे-
 ति । सर्वनामान्युद्देश्यविधेययोरेकत्वमापादयन्ति पर्यायेण
 तत्सल्लिङ्गभाञ्जि भवन्तीतिवामनवचनाद्भूमादिज्ञानापे-
 क्षया तदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । तदुक्तम् । शैत्यं हि
 यत् सा प्रकृतिर्जलस्येति । व्याप्तिलक्षणमाह । यत्रेत्या-
 दिना । अत्र लक्षणं साहचर्येत्यादि । धूमाग्निपदं तूदा-
 हरणार्थमिति शेषम् । सहचरत इति सहचरो तयोर्भावः
 साहचर्यं तस्य नियमो नाम व्याप्तिरित्यक्षरार्थः । यद्यपि
 साहचर्यमात्रं न व्याप्तिः सौपाधावपि गतत्वात् । नापि

त्यतो व्याप्तिवलेनाग्न्यनुमापकत्वाद् धूमोऽग्ने-
 लिङ्गम् । तस्य तृतीयं ज्ञानं लिङ्गपरामर्शः ।
 तथाहि प्रथमं तावन्महानवादै भूयोभूयो धूमं
 पश्यन् वह्निं पश्यति तेन भूयोदर्शनेन धूमा-
 ग्न्योः स्वाभाविकं सन्वन्यमवधारयति यत्र
 धूमस्तत्राग्निरिति । यद्यपि यत्रयत्र मैत्रीतन-

नियतत्वेन विशेषितं सद् व्याप्तिघटितत्वेनात्माश्रयात् ।
 तथाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति दर्शयितुं नियम-
 पदनिर्देश इति भावः । यत्तु ।

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमो दर्शनात् न दर्शनात् ॥

इति वचनात् तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनो
 इति सौगतमतम् । तन्न । रसादिना रूपाद्यनुमानस्य स-
 लजनसिद्धत्वात् । न ह्यनयोः कार्यकारणभावो न
 तादात्म्यमिति । धूमलक्षणं कार्यं वह्निलक्षणं कारणमनु-
 मापयति शिंशपात्वं च तादात्म्याद् वृक्षत्वमनुमापय-
 तीति सौगताशय इत्यादि सङ्क्षेपः । ननु तृतीयज्ञानं
 परामर्श इत्युक्तं तन्न सञ्जायतीति व्याप्तिग्राहकाणां सह-
 चारदर्शनानां षड्त्वादित्यत आह । प्रथममित्यादि ।

(१) इयं कारिका न्यायकण्ठलीपत्ये ऽनुमाननिष्करणप्रकरणे
 श्रीधरेण तदुक्तमित्यादिना धृता । तत्र दर्शनाच्च तु दर्शनादिति धतुप-
 पादस्य पाठः । सर्वेदर्शनसङ्ग्रहे दौर्दृष्टर्शने ऽपीय धृता । तत्र दर्शनात्
 रदर्शनादिति पाठः । तादिकरसाद्याद्यानन्यायसारपद्यहे धरदरादि
 नापि यथाहुरित्यादिना धृता ।

यत्वं तत्रतत्र श्यामत्वमपीति भूयोदर्शनं
समानमवगम्यते तथापि मैत्रीतनयत्वश्यामत्व-
योर्न स्वाभाविकः सम्बन्धः किं त्वौपाधिक एव
शाकाद्यन्नपरिणामस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । त-
थाहि श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किं
तु शाकाद्यन्नपरिणतिभेद एव प्रयोजकः प्रयो-
जकश्चोपाधिरित्युच्यते । न च धूमाग्न्योः सम्ब-
न्धे कश्चिदुपाधिरस्ति । अस्ति चेत् योग्यो-
ऽयोग्यो वा । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद्
योग्यस्य चानुपलभ्यमानत्वाद् यत्रोपाधिरस्ति

व्याप्तग्रहमारभ्य तृतीयत्वमित्याशयः । किं त्वौपा-
धिक इति । उपाधेर्जात इत्यर्थः । श्यामत्वे मैत्रीत-
नयत्वमित्यादि । अयं भावः । कश्चित्तार्किको मैत्र्याः
पूर्वतनान् सप्त पुत्राननुभूयाष्टमं गर्भस्थं पुत्रं पत्नीकृत्यै-
वमनुमानं रचयति विमनः पुत्रः श्यामो भवितुमर्हति
मैत्रीतनयत्वात् सम्प्रतिपन्नमैत्रीतनयवदिति अत्रान्य
आह श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किं तु शाकाद्या-
हारपरिणतिभेद एव । अयं च शङ्कितोपाधिः मैत्रीतनय-
त्वज्ञानसाधनाव्यापकत्वानिश्चयात् । आर्द्रेन्धनसंयोगा-
दिस्तु निश्चित एवेति । यद्यपि नीलोत्पलादीं श्यामत्वसत्त्वे
ऽपि शाकाद्याहारपरिणतिभेदे नास्तीत्यसमञ्जसं तथापि
पत्र पुरुषस्य श्यामत्वं तत्रोक्त उपाधिरस्त्येवेति सर्वं

तत्रोपलभ्यते यथाग्नेर्धूमसम्बन्ध आर्द्रेन्यनसं-
योगः, हिंसात्वस्य चाधर्मसाधनत्वेन सह सम्ब-

समञ्जसम् । अस्य लक्षणं तु साधनाव्यापकत्वे सति
साध्यसमव्यापकत्वम् । साध्यसमव्यापक उपाधिरित्युक्ते
ऽनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्दृष्टवदित्यत्र सकर्तृकत्वमुपाधिः
स्यादत उक्तं साधनाव्यापकेति । तावत्युक्ते तत्रैव प्रयोगे
घटत्वमुपाधिः स्यादत उक्तं साध्यव्यापक इति । साध-
नाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिरित्युक्ते तत्रैव
श्रावणत्वमुपाधिः स्यादतः समपदग्रहणम् । सर्वत्र साध्य-
व्यापकत्वं दृष्टान्ते ग्राह्यम् । साधनाव्यापकत्वं च पक्ष इति
विवेकः । स्फटिकगतत्वेन लौहित्यावभासे जपाकुसुमव-
त्साधनत्वाभिमतगतत्वेन स्वधर्मभूताया व्याप्यैः प्र-
भासस्तन्निमित्तत्वेनास्थोपाधिव्यपदेश इति । दूषक-
चोपाधेः स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकतया
व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया च । तथाहि त्वं
साध्यव्यभिचारि साध्यव्यापकोपाधिव्यभिच-
रि यद् यद्व्यापकव्यभिचारि तत् तद्व्याप्यव्यभिचारि यथा-
धीत्वव्यापकद्रव्यत्वव्यभिचारि गुणत्वादि पृथिवीत्वम-
व्यभिचरतीति सामान्यतो-
ऽन्वेषितस्तु मित्रातनयात्वं
श्यामत्वव्यभिचारि तद्व्यापकशकाद्याहारपरिणतिभेद-
व्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदिति शाकाद्यन्नपरिणतिभे-
दनरश्यामत्वयोर्वैद्यकशास्त्रात् कार्यकारणभावावगमात्
कारणभावे कार्यभूतरश्यामत्वासम्भव इति विपक्षे बाध-
कस्तर्क इति द्रष्टव्यम् । हिंसात्वस्य चाधर्मसाधन-
त्वेनेति । अहिंसा परमो धर्मस्तवधर्मः प्राणिनां बध इत्य-

न्ये निषिद्धत्वमुपाधिः, मैत्रीतनयत्वस्य च प्रत्या-
 सत्त्वेन सह सम्बन्धे शाकाद्यन्नपरिणतिभेदः । न
 चेह धूमस्याग्निसाहचर्ये कश्चिदुपाधिरस्ति ।
 यद्यभविष्यत् तदाऽद्रक्ष्यत् ततो दर्शनाभा-
 वान्नास्तीति तर्कसहकारिणानुपलम्भसनाथेन
 प्रत्यक्षेणैवोपाध्यभावोऽवधार्यते । तथा च
 उपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन भूयो-
 दर्शनजनितसंस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा
 प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योर्व्याप्तिरवधार्यते । तेन

भिमानवानार्हतो ऽनुमानं रचयति । कृत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा
 अधर्मसाधनं हिंसात्वात् क्रतुषाह्यहिंसावदिति । अत्र हिं-
 सात्वं नाधर्मसाधनत्वे प्रयोजकं किं तु निषिद्धत्वमुपाधि-
 रित्यर्थः । योग्यानुपलब्धिचिपयतया धूमस्य चङ्गिसम्बन्धे
 उपाधिर्नास्तीत्याह । न चेह धूमस्येति । अनुपलब्धौ
 योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोधितारूपेति ज्ञेयम् ।
 तर्कानुपलम्भाभ्यां सनाथेन प्रत्यक्षेणोपाध्यभावस्यावधा-
 रणे सति यत् फलं भवति तदाह । तथा चेति । व्यभि-
 चारादर्शनं सहचारदर्शनं च व्याप्तिग्राहकम् । व्यभिचाराद-
 र्शनं च व्यभिचारज्ञानाभावः । व्यभिचारज्ञानं च निश्चय-
 शङ्कासाधारणम् । उपाधिसंशयाहिता च व्यभिचारशङ्का
 उपाध्यभावावधारणे सति निवर्तत इत्याशयेन तदवधा-
 रणस्य व्याप्तिग्रहोपयोग उक्त इत्यर्थः । भूयोदर्शनजनितसं-

धूमाग्न्योः स्वाभाविक एव सस्वन्धः न त्वौ-
पाधिकः । स्वाभाविकश्च सस्वन्धो व्याप्तिः^(१) ।
तदनेन न्यायेन धूमाग्न्योर्व्याप्तौ गृह्यमा-
णायां महानसे यद्गुमज्ञानं तत् प्रथमम् ।
पर्वतादौ पक्षे यद्गुमज्ञानं तद् द्वितीयम् । ततः
पूर्वगृहीतां धूमाग्न्योर्व्याप्तिं स्मृत्वा यत्र धूम-
स्तत्राग्निरिति^(२) तत्रैव पर्वते पुनर्धूमं परामृशति
अस्त्यत्र पर्वते ऽग्निना व्याप्तौ धूम इति तद्विदं
धूमज्ञानं तृतीयम् । एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा
यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येव स्यादिह तु कथमग्निना
भवितव्यं तस्मादिहापि धूमोऽस्तीतिज्ञान-
न्येषितव्यम् । अयमेव लिङ्गपरामर्शोऽनु-
प्रति करणत्वाच्चानुमानम् । तस्मादस्त्यत्र पर्वते
स्कारस्त्यनुकूलतर्कावतार इति ज्ञेयम् । पुनर्धूमं परामृ-
शति अनुसन्धत्त इत्यर्थः । लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मृतिभ्यामे-
वानुमितिर्भवतीति कन्दलीकारादिमतं प्रतिज्ञेमुमाह ।
एतच्चावश्याभ्युपेतव्यमिति । तस्मादस्त्यत्र पर्वत
इति । तस्मात् तृतीयज्ञानात् । नन्वग्न्यनुमितेर्विषयोऽग्निः

(१) व्याप्तिरिमुच्यते-पा. २ । ३ पु ।

(२) यत्र धूमस्तत्राग्निरिति-इति नास्ति २ । ३ पुष्पको ।

ऽग्निरित्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते । ननु कथं प्रथमं
 महानसे यद्भूमज्ञानं तन्नाग्निमनुमापयति^(१) ।
 सत्यम् । व्याप्तेरगृहीतत्वाद् गृहीतायामेव व्याप्ता-
 वनुमित्युद्भवात् । अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं
 महानस एवाग्निरनुमीयताम् । मैवम् । अग्नेर्दृ-
 ष्टत्वेन सन्देहास्यानुदयात्^(२) । सन्दिग्धश्चार्थो-
 ऽनुमीयते । यथोक्तं भाष्यकृता । नानुपलब्धे न
 निर्णीते ऽर्थे न्यायः प्रवर्तते किं तु सन्दिग्धे ।
 अथ पर्वतगतमात्रस्य पुंसो यद्भूमज्ञानं तत्
 कथं नाग्निमनुमापयति । अस्ति चात्राग्नि-
 सन्देहः साधकवाधकप्रमाणाभावेन संप्रयस्य
 न्यायप्राप्तत्वात् । सत्यम् । अगृहीतव्याप्तेरिव
 गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन
 व्याप्तिस्मृतेरप्यनुमितिहेतुत्वात् । भूमदर्शनाञ्चो-

पर्वतस्तद्भूयसंयोगश्च तत्र पर्वतस्तावच्छ्रुपैव गृहीतोऽग्नि-
 तत्संयोगौ च व्याप्तिग्राहकैव गृहीताविति नानुमेयं कि-
 ञ्चिदिति चेत् । न । वज्रिः पर्वतीयतयानुमितिविषयः पर्व-
 तीयत्वं च न प्रकारः किं तु संसर्ग एवेति सर्वं समञ्जसम् ।

(१) तत्रान्यनुमापयाम्-पा. २ । ३ पु. ।

(२) सन्देहाभावात्-पा. २ । ३ पु. ।

द्वुदुसंस्कारो व्याप्तिं^(१) स्मरति यो यो धूमवान्
 स सोऽग्निमान् यथा महानस इति । तेन धूम-
 दर्शने जाते व्याप्तिस्मृतौ भूतायां यद्दूमज्ञानं
 तत् तृतीयं धूमवांश्चायमिति तदेवाग्निमनु-
 मापयति नान्यत् तदेवानुमानं स एव लिङ्ग-
 परामर्शः । तेन व्यवस्थितमेतल्लिङ्गपरामर्शोऽनु-
 मानमिति । तच्चानुमानं द्विविधम् । स्वार्थं
 परार्थं चेति । स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः । तथा-
 हि स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण
 धूमगन्धोर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः
 स्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वतवर्तिनीम-
 च्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यन्^(२)
 दर्शनाच्चोद्वुदुसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति ।

धूमदर्शनाद्व्याप्तिं स्मरति । एकसम्बन्धिदर्शने ऽपरस-
 म्बन्धिस्मरणमिति भावः । स्वप्रतिपत्तिहेतुरिति ।
 वाक्याप्रयुक्तः परामर्शः स्वार्थानुमानमित्यर्थः । विशि-
 ष्टेन व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतेन । उद्वुदुसं-

(१) धूमदर्शनाद्व्याप्तिमिति टीकासम्मतः २ पुस्तके च पाठः ।

(२) पुनःपुनः पश्यन्-पा. १ पु. ।

धूमस्तत्राग्निरिति । ततोऽत्रापि धूमोऽस्तीति प्र-
 तिपद्यते तस्मादत्र पर्वते ऽग्निरप्यस्तीति स्वयमेव
 प्रतिपद्यते तत् स्वार्थानुमानम् । यत्तु कश्चित्
 स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चाव-
 यमनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम् ।
 तद्यथा पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वाद् यो यो
 धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः तथा
 चायं तस्मात्तथेति । अनेन वाक्येन प्रतिज्ञा-

स्कारः संस्कारस्योद्बोधः कार्योन्मुखत्वम् । स्वार्थानुमानं
 प्रदर्श्य क्रमप्राप्तं परार्थानुमानं प्रदर्शयति । यत्त्विति । पर्व-
 तोऽयमग्निमान् धूमादिति । अत्र धूमस्य बह्व्यहेतुत-
 या वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या साध्यहेतुपदयोर्ज्ञानलक्षणेति
 षदन्ति । प्रतिज्ञावाक्यस्य पर्वतो बह्निमत्तया ज्ञातव्य इत्य-
 र्थकरणात् तत्र ज्ञातव्यत्वे लक्षणा हेतुपदे तु धूमज्ञाना-
 दित्यर्थः कियत् इत्युभयत्र ज्ञानलक्षणेति तदाशयः । अत्र
 धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति । मनुषो व्यर्थ-
 त्वाद्धेतुमात्रस्य ह्याकाङ्क्षितत्वादानाकाङ्क्षिताभिधाने
 ऽप्राप्तकालत्वादिति । अन्ये तु धूमादित्यनेन न कारको
 हेतुरभिधीयते किं तु ज्ञापको बह्निमानिति साध्यनिर्देशान-
 न्तरं कुत इति प्रमाणाकाङ्क्षायां धूमादिति प्रयोगात्
 पञ्चम्या अपि तत्र ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरत्वं तथा च हेतुवा-
 क्यार्थे ज्ञापके ज्ञाप्यस्य साध्यस्य विषयत्वेनैवान्वय इति
 न साध्यपदे लक्षणेत्याहुः । अनेन वाक्येन प्रतिपा-

तदेवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण
 च व्याप्तिरस्ति । यत्तु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्ते-
 रेव प्रदर्शनम् तदेकेनापि चरितार्थत्वात्
 तत्राप्यन्वयस्यावक्रत्वात् प्रदर्शनम् । ऋजुमा-
 र्गेण सिध्यतीत्यर्थस्य वक्रेण साधनायोगात् । न तु
 व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तदेवं धूमवत्त्वं हेतुरन्व-
 यव्यतिरेकी । एवमन्येऽप्यनित्यत्वादौ साध्ये कृ-
 तकत्वादयो हेतवोऽन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः ।
 (यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् यत्र
 कृतकत्वं सत्रानित्यत्वं यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र
 कृतकत्वाभावः यथा गगने ।)^(१) कश्चिद्धेतुः

स्यात् । न तु तत्समानविषयको निश्चय इत्यतो
 न्यायजन्यज्ञानरूपपदार्थोपस्थितौ सत्यां स्वयमेवं तर्क-
 यति । यदि धूमविशिष्टे वज्रिवैशिष्ट्यं न स्यात् तदा
 अकारणककार्योत्पत्तिः स्यात् । यदि च हेतुमति साध्य-
 यावा स्यात् तदा प्रमाणसिद्धा व्याप्तिर्बाध्येतेत्यादि ।
 एवं चैतादृशतर्करूपविशेषदर्शने संशयसामान्यभावात्ति-
 श्चयो पुज्यते स एव तर्कौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेन
 विवक्षित इति दिक् । पञ्चरूपोपपन्नमन्वयव्यतिरेकिणं
 हेतुं प्रदर्श्य चतुरूपोपपन्नं केवलव्यतिरेकिणं प्रदर्शयति
 कश्चिद्धेतुरिति । चार्वाकं प्रति देहातिरिक्तमात्मानं

(१) () एतच्चिद्धमध्यस्य. पाठो नास्ति १ । २ पुस्तकयोः ।

लव्यतिरेकी । तद्यथा । सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुः । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्, यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमत्त्वं भवति यथा घटो, न चेदं जीवच्छरीरं तथा, तस्मान्न तथेति^(१) । अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं प्राणादिमत्त्वं हेतुः । स च केवलव्यतिरेकी अन्वयव्याप्तेरभावात् । तथाहि यत् प्राणादिमत्त्वं तत् सात्मकं यथामुक्त इति दृष्टान्तो^(२) नास्ति । जीवच्छरीर

साध्यितुं प्रयोगं रचयति । यथा जीवच्छरीरमिति शरीरमात्रपक्षीकरणे मृतशरीरे प्राणादिमत्त्वादिति हेतौ साक्षात्सिद्धिः स्यादत उक्तं जीवदिति । प्राणादिमत्त्वादिति । अत्रादिपदेन प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाछेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गा इति कणादसूत्रोक्ता^(३) अपानादयो गृह्यन्ते । न चेदं जीवच्छरीरं तथेति । इदं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वाभाववन्न भवतीत्यर्थः । तस्मान्न तथेति । तस्मात् प्राणादिमत्त्वाभावाभावात् न तथा न सात्मकत्वाभावव-

(१) न च नेदं प्राणादिमत्त्वं तस्मात् सात्मकम्-पा ४ पु ।

(२) अन्वयदृष्टान्त - पा ४ पु ।

(३) अ ३ या २ सू ४ ।

तन्न प्रमाकरणं यथा प्रत्यक्षाभासादि न पुन-
स्तथेदं तस्मान्न तथेति । न पुनरत्र यत् प्रमाक-
रणं तत् प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं यथामुक
इति दृष्टान्तो^(१)ऽस्ति प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृत-
त्वाद् अत्र च व्यवहारः साध्यो न तु प्रमाणत्वं
तस्य प्रमाकरणत्वाद्देतोरभेदेन साध्याभेददोष-
प्रसङ्गात् । तदेवं केवलान्वयतिरेकिणो दर्शिताः ।
कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी । यथा शब्दो^(२)

यथा शब्दोऽन्यम् । व्यावृत्तिर्व्ययहारो वा लक्षणस्यार्थ इत्यभि-
रुच्यते । तस्य प्रमाकरणत्वाद्देतोरिति । तस्य
साध्यस्येत्यर्थः । अयं भावः । यत् साध-
गतादि तत् साध्यं हेतुश्च सिद्ध एव साध्यं साध-
कत्वं ज्ञमते तथा च सिद्धत्वसाध्यत्वे एकदा एकत्र
कश्चिदिति इत्येव साध्याभेददोष इति । केवलान्वयिनं निरू-
पितम् । कश्चिदन्य इति । केवलान्वयिणं केवलान्वयि-
सक इत्यर्थः । केवलान्वयित्वं नाम वृत्तिमदत्य-
न्तवाप्रतियोगित्वम् । आकाशात्यन्ताभावे ऽप्याप्ति-
वारणार्थं वृत्तिमदित्यत्यन्ताभावस्य विशेषणम् । आका-
शात्यन्ताभावस्य यद्यप्याकाशलक्षणोऽत्यन्ताभावो वर्तते
तथापि स न वृत्तिमानिति भवति तेन तद्वारणम् ।

(१) अन्यदृष्टान्त - पा. ३ । ४ पु ।

(२) विशेषो - पा. २ । ४ पु ।

अभिधेयः प्रमेयत्वाद् यत् प्रमेयं तदभिधेयं यथा
 घटः तथा चायं तस्मात् तथेति । अत्र शब्दस्य^१
 अभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः । स च केवला-
 न्वय्येव यदभिधेयं न भवति तत् प्रमेयमपि
 न भवति यथामुक इति व्यतिरेकदृष्टान्ताभा-
 वात् । सर्वत्र हि प्रामाणिक एवार्थो दृष्टान्तः
 स च प्रमेयश्चाभिधेयश्चेति । एतेषां चान्वय-
 व्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिहेतूनां त्र-
 याणां मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पञ्च-
 रूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते^२
 त्वेकेनापि रूपेण हीनः । तानि^३
 तु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं वि-
 बाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । ५
 तु पञ्चरूपाणि^४ ति-
 हेतौ विद्यन्ते । तथाहि धूमवत्त्वं प-^५
 र्वतस्य धर्मः पर्वते तस्य विद्यमानत्व^६
 एवं सपक्षे सत्त्वं सपक्षे महानसे सद् विद्यत
 इत्यर्थः । एवं विपक्षान्महाद्दाद् व्यावृत्ति-
 स्तत्र नास्तीत्यर्थः । एवमबाधितविषयं च

धूमवत्त्वम् । तथाहि धूमवत्त्वस्य हेतोर्विषयः
साध्यधर्मस्तद्वाग्निमत्त्वं तत् केनापि प्रमाणेन
न बाधितं न खण्डितमित्यर्थः^(१) । एवमसत्प्र-
तिपक्षत्वं असन् प्रतिपक्षो^(२) यस्येत्यसत्प्रति-
पक्षं धूमवत्त्वं हेतुः । तथाहि साध्यविपरीतसा-
धकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते, स च धूमव-
त्त्वे हेतौ नास्त्येवानुपलम्भात्^(३) । तदेवं पञ्च-
रूपाणि धूमवत्त्वे हेतौ विद्यन्ते तेनैतद्धूमवत्त्व-
मग्निमत्त्वस्य गमकमग्निमत्त्वस्य साधकम् ।

तेनैतद्धूमवत्त्वमग्निमत्त्वस्य गमकमिति । गच्छ
श्रुत्याग्निमत्त्वाद्वातोर्निष्पन्नस्य गमकशब्दस्य प्रापकत्वार्थ-
दोषान्तिं निवारयितुमाह । अग्निमत्त्वस्य साध-
कमिति ।

विशेषे ऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
इत्यादिदोषदुष्टत्वादनुमानकथा कुतः^(४) ॥

(१) केनापि प्रकारेण न बाधितमित्यर्थः—पा. ४ पु. ।

(२) एवमसन् प्रतिपक्षो—पा. २ । ३ । ४ पु. ।

(३) अनुपलभ्यमानत्वात्—पा. ३ पु. ।

(४) इयं कारिका न्यायप्रञ्जरीयस्य २ आह्निके ऽनुमानशमा-
ख्याशेषाधर्मं जयन्तभट्टेन अपि चेत्यादिना धृता । धाराणसीस्थमेडिकत्-
हाननामकयन्त्रानयमुद्रिनन्यायप्रञ्जरीयुस्तके ११८ वृत्तायाम् । तत्र
तदुक्तोऽनुपपत्त्यादिति तृतीयपादस्य पाठः ।

अग्नेः पक्षधर्मत्वं^(१) हेतोः पक्षधर्मतावलात् सि-
ध्यति^(२) । तथाहि अनुमानस्य द्वे अङ्गे^(३) व्याप्तिः
पक्षधर्मता च । तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यस्य
सिद्धिः^(४) । पक्षधर्मतावलान्तु साध्यस्य पक्ष-
सम्बन्धित्वं विशेषः सिध्यति । पर्वतधर्म-
धूमवत्त्वेन वह्निरपि पर्वतसम्बद्ध एवानुमीयते ।
अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिग्रहादेव^(५)
सिद्धेः कृतमनुमानेन । यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यति-

इतिकारिकां प्रतिक्षेपुमाह । अग्नेः पक्षधर्म-
मिति । विशेषे ऽनुगमाभावादित्यस्यार्थः । पर्वतनिष्ठ-
ग्निना धूमस्य क्वचिदप्यन्वयादृष्टौ व्याप्तेर्गहाभावात्
व्याप्तौ सामान्यनिष्ठायां सत्यां धूमस्य हेतोः पर्वतनिष्ठ-
वह्निरपि पर्वतनिष्ठ एव सिध्यति तेन न कारिकाक्तो-
इत्याशयः । यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकीति ।

(१) पक्षसम्बन्धित्वं-पा. ४ पु. १ ।

(२) विशेषः सिध्यति तथाहि अनुमानस्य द्वय साध्यं सामान्य
विशेषश्चेतीत्यधिकः पाठः २ पु. १ ।

(३) द्वये अङ्ग-पा. ४ पु. १ ।

(४) उक्तं च व्याप्तिर्हि सामान्यप्रलभप्रज्ञा सामान्यमुपलभतीत्य-
धिकः पाठः ४ पु. १ ।

(५) अन्यथा सामान्यस्य व्याप्तिग्रहादेव-पा. २ । ४ पु. १ ।

रेकी हेतुः स सर्वः पञ्चरूपोपपन्न एव सन्
हेतुः^(१) । अन्यथा हेत्वाभासोऽहेतुरिति या-
वत् । केवलान्वयी चतूरूपोपपन्न एव स्वसा-
ध्यं साधयति तस्य हि विपक्षाद्वावृत्तिर्नास्ति
विपक्षाभावात् । केवलव्यतिरेकी च चतूरूपोप-
पन्न^(२) एव तस्य हि सपक्षे सत्त्वं नास्ति सपक्षा-
भावात् । के पुनः पक्षसपक्षविपक्षाः । उच्यन्ते ।
सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मो पक्षः । यथा धूमा-

पत्वाद्वा साध्ये कृतकत्वादिरित्यर्थः । अन्यथेति । अय-
मर्थः । पक्षधर्मत्वेन हीनश्चेदसिद्धो भवति । तदुक्तम् । व्या-
य पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिरिति ।
साध्ये सपक्षे मत्त्वेन हीनश्चेत् पक्षविपक्षयोर्वर्तमानो विरु-
द्धो भवति । एवं विपक्षाद् व्यावृत्त्या हीनश्चेत् पक्षादिप्र-
यवृत्तिरनैकान्तिको भवति । एवं घाघितविपयत्वेन का-
लात्प्रायापदिष्टो भवति सत्प्रतिपक्षत्वेन च प्रकरणसमो
भवति । अत एव हेतुवदाभासमानो हेत्वाभासो भव-
ति । उदाहरणानि त्वनुपदमेव मूले सुलभानीति न लि-
ख्यन्ते । के पुनरिति । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । पक्षा-
दयः किंस्वरूपा इति प्रश्नः । उत्तरयितुमाह । उच्यन्ते
इति । सन्दिग्धेति । साध्यो धर्मो यस्येति षट्पञ्चीष्टौ

(१) सहेतुः-पा. २।३ पु ।

(२) चतूरूपयुक्त-पा. २।३।४ पु ।

नुमाने पर्वतः पक्षः । सपक्षेस्तु निश्चितसाध्य-
धर्मा धर्मा । यथा महानसो धूमानुमाने १) ।
विपक्षस्तु निश्चितसाध्याभाववान् धर्मा ।
यथा तत्रैव महाहृद इति । तदेवमन्वयव्य-
तिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो दर्शि-

धर्मादनित्यं केवलादिति सूत्रेण २) धर्मशब्दादनित्यं । साध्य-
धर्मा पक्ष इत्युक्ते सपक्षे ऽपि गतमतः सन्दिग्धेति । सन्दि-
ग्धेत्यस्य साध्यधर्मत्पनेन समं कर्मधारयसमासः । ननु
निश्चिते ऽपि साध्ये यत्र सिपाधयिष्यानुमानं तत्र सन्दे-
हाभावाद्ब्याप्तिरिति चेत् । न । अनुमित्साविरहविशि-
सिद्धिभावः पक्षेत्युक्तत्वात् तत्रापि पक्षतास्तीत्य-
त्पर्यात् । अत्र विशिष्टाभावस्त्रेधा यत्रानुमित्सा सिद्धि-
वर्तते तत्रानुमित्साविरहरूपविशेषणाभावायतो
प्राभावो यत्रानुमित्सा सिद्धिश्च न वर्तते तत्र
चायतो यत्रानुमित्सा वर्तते सिद्धश्च नास्ति तत्रोक्त-
चायत्त इति । अत्र धर्मनिवेशः पक्षादीनां प्रमाणसिद्धत्-
तनार्थः । अन्यथा सर्वत्र प्रमाणरहितवयोमात्रस्य सम्-
ज्यं हेतुरयं हेत्वाभास इति विभागो न स्यादित्याशयः ।
निश्चितसाध्येति । अत्रापि पूर्ववद् बहुव्रीहौ धर्मपदा-
दनित्यं द्रष्टव्यः । पक्षे ऽतिव्याप्तिर्माभूदित्यत्र निश्चितपदम् ।
विपक्षस्तु निश्चितेति । साध्याभाववान् विपक्ष

(१) यथाप्रेत महानसम्-पा ४ पु ।

(२) पाणिनिमूचम् । अ ५ पा ४ सू १२४ ।

ताः^(१) । अतोऽन्ये हेत्वाभासाः^(२) । ते च^(३) अ-

इत्युक्ते केनचित् पक्षे ऽपि साध्याभाव आरोप्यत इति तत्रापि विपक्षत्वं स्यादतो निश्चितपदम् । निश्चितव्याप्यवृत्तिसाध्याभाववान् विपक्ष इति विवक्षणीयम् । तेन वृक्षः संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र वृक्षे न विपक्षनेति । इदं त्ववधेयम् । अनुमितिमात्रे लिङ्गज्ञानं कारणं विशेषे त्वन्वयिमात्रे परामर्शः गृहीतव्याप्तेरपि वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शं सत्यवानुमित्युत्पत्तेः । तथा व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वज्ञानम् । अनुमितिमायां गुणस्तु व्याप्यवति व्याप्यज्ञानमिति केचित् । परामर्शप्रमा गुण इति सम्प्रदायः । न च कूटलिङ्गादनुमितिप्रमायां व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापीश्वरीय-परामर्शप्रमायाः सत्त्वादिति । अतोऽन्ये हेत्वाभासा इति अत उक्तलक्षणेभ्यस्त्रिभ्योऽन्ये ऽरधिन्दत्वा-दिभिः । हेत्वाभासा अनुमितिकारणविघटकज्ञान-इत्यर्थः । अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकार-ज्ञानविषया हेत्वाभासा इत्यन्ये । तत्र याव-प्रतिरेक्याः साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमनैकान्तिका-दीनां तु कारणविघटकतयेति विशेषः । ते चेति । ते

(१) व्यतिरेकेण चयोऽपि हेतवो दर्शिताः-पा. ४ पु. ।

(२) अतोऽन्ये हेतुलक्षणहीना हेतुमादृश्यवन्तो हेत्वाभासाः-
पा. ४ पु. । हेतुलक्षणहीना हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः-पा. ३ पु. ।

(३) ते चानैकविधाः-पा. २ पु. ।

न्तरमुपमानमस्ति) (१) । इति व्याख्यातमुपमानम् ।
 आप्तवाक्यं शब्दः । आप्तस्तु यथाभूत-

सम्यन्धस्य परिच्छेदः सज्ज्ञायाः सज्जिना सह ।
 प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ इति (२) ।
 अन्यैरप्युक्तम् ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
 कोपामवाक्यव्यवहारतश्च ।
 वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्बदन्ति
 सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः (३) ॥

इत्यादि दिक् । इदं त्ववधेयम् । उपमितिस-
 धर्मज्ञानं कारणम् । साधर्म्योपमितौ साधर्म्यज्ञानं
 म्योपमितौ वैधर्म्यज्ञानम् । उपमितिप्रमायां साधर्म्य-
 प्रमा गुण इति ।

क्रमप्राप्तं शब्दं लक्षयति । आप्तवाक्य-
 वाक्यं शब्द इत्युक्ते भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यस्य
 वृद्धता स्यादतो विशिनष्टि आप्तेति । आप्तशब्दार्थम्
 आप्तस्त्विति । अत्र तुशब्दो भ्रान्तविप्रलम्भकयो-
 त्वनिवृत्त्यर्थः । यथाभूतार्थोपदेश आप्त इत्युक्तम् ।
 यथाभूतत्वं नामायाधितत्वं ततश्च भ्रान्तित-
 दर्शित्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्य चाधिवा-
 द्दृश्यविशिष्ट-

(१) () एतच्चिद्गमध्यस्यः पाठो नास्ति २ इति । अनि-

(२) न्यायकुमुमाञ्जलौ ३ स्तवके १० कारिका इति । अनि-

(३) इयं कारिका कारिकावनीटीकार्या सिद्धान्त-

शब्दनिरूपणादसरे विश्वनाथेन धृता ।

स्यार्थस्योपदेष्टा पुरुषः । वाक्यं त्वाकाङ्क्षा-

तत्त्वं नास्ति तथा यथार्थदर्शिनोऽपि विप्रलम्भकस्य
यथार्थवाचित्वाभावेन तदुक्तवाक्यार्थस्यापि याधितत्वा-
दयाधितत्वं नास्तीति भ्रान्तविप्रलम्भकौ नास्ताविति न
तद्वाक्यस्य शब्दप्रमाणतेत्याशयः । तथा च सूत्रम् ।
आप्तोपदेशः शब्द इति १) । वाक्यलक्षणमाह । वाक्यं
त्विति । अत्राकाङ्क्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वा-
दित्यग्रेतनग्रन्थानुरोधेन समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थ-
विषयिणी प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैवाकाङ्क्षा तथाहि पुनश्चान-
वाक्ये पुस्तकमितिपदश्रवणानन्तरमानय परय नयेत्ये-
इति कारिकाकाङ्क्षा भवति आनयेतिश्रवणानन्तरं पुन-
इत्येवमाकारिका । एवं वाक्यान्तरे ऽपि ज्ञेयम् ।
तु अजिज्ञासोरपि शब्दयोषोदयात्रेयमाकाङ्क्षा
यस्य पदस्य पदपदव्यतिरेकप्रयुक्तमर्थान्वयाननु-
गानत्वं तस्य तदननुभावकत्वं २) तेन सह नदेवा-
काङ्क्षा । अत्र पदपदं तदुपस्थितिपरं तेन नैानिरुद्धे
पदस्य स्वत एवाननुभावकत्वादसम्भवरथेति
पणं न लगति । नापि जनितान्वययोधे ऽतिव्याप्तिमुदा-
यैवसन्तरेणानुभावकत्वाभावात् । पुनरनुसन्वीरनानरुद्धा-
न्तरमयमुष्टपदस्थित्यन्तरस्याजनितान्वययोधेनान्वया-
त्त्वचित्तिमित्तत्वात् पुनरर्थग्रन्थय उदरन्त्यत्र एव ।
पक्षीयः पद गानयनं कृतिरिन्यादेय नैतरनद्व्यतिरेकप्र-
सित्वं नास्ति

तद्दर्मिणि : वाप्युक्तम् । अ. १ वा. १ सू. ८ ।

न तु तद्दर्मात् तदननुभावकत्वमिति चोक्तं मन्वाक्ये ।

नि^(१) पदानि तान्येव वाक्यम् । यथा ज्योतिष्टो-
मेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । यथा च नदीतीरे
पञ्च फलानि सन्तीति । यथा च तान्येव गामा^{पर-}
येत्यादिपदान्यविलम्बितोच्चरितानि । नन्व^{गिता^(१)}
न पदानि साकाङ्क्षाणि किं त्वर्थाः फलादीनां
धेयानां तीराद्याधाराकाङ्क्षितत्वात् । न च
चार्यमाणे ऽर्था अपि साकाङ्क्षाः आकाङ्क्षा-
इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात् । सत्यम्
अर्थास्तावत् स्वपदश्रोतर्यन्योन्यविषयाका-

ज्योतिष्टोमेनेति । अनेन वाक्येन स्वर्गं प्रति^{गिता}
साधनमितिप्रतीतिः क्रियते ऽतः परस्पराकार^{ग्यत}
ययोग्यार्थप्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यमित्यर्थः ।
कमुदाहरति । यथा चेति । फलानि सन्ती-
कियन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते ततः पञ्चेति सम्यच्यते ।
कुश्रेत्याकाङ्क्षायां तीर इति । तदपि कस्या इत्याका-
नया इति । अत्रापि परस्पराकाङ्क्षावदन्ययोग-
प्रतिपादकपदसमूहत्वाद्वाक्यत्वमित्यर्थः । अर्थास्ताव-
दिति । आकाङ्क्षाधिकरणत्वेन साकाङ्क्षत्वाभावे ऽप्या-
काङ्क्षाजनकत्वेन साकाङ्क्षत्वं सम्भवतीति भावः ।
नन्वेवं पदार्थानां साकाङ्क्षत्वे ऽपि पदानां कथं साका-

सम्भवति नार्थद्वारा^(१) । तेनायमर्थः
 अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः वास्त
 र्थान्तरविषयां वाकाङ्क्षां जनयतां
 नपरस्परान्वययोग्यार्थप्रतिपादकानां
 तानां पदानां समूहो^(२) वाक्यम् । पदं च
 समूहः । समूहश्चात्रैकज्ञानविषयीभावः । एवं
 वर्णानां क्रमवता^(३) क्व
 क्वर्णानुभवासम्भवात्
 वर्णश्रवणकाले

क्षपति । पदं चेति । ननु व
 कक्षणावस्थायित्वेन समूहत्वं दुर्लभमित्यत
 समूहश्चेति । एकज्ञानविषयत्वेन समूहत्वं न
 वेमित्यर्थः । नन्वेकज्ञानविषयत्वं नामैकं पदमि
 विषयत्वं तदपि दुर्लभं वर्णानामाशुतरविनाशित्वे
 वर्णात्मकपदस्य लौकिकश्रौत्रसाक्षात्कारासम्भवात्
 आह । एवं चेति । एवं चक्ष्यमाणेन प्रकारेण पदश
 र्जन्यत इत्यन्वयः । क्रमवतामिति । क्रम आनुपूर्वी तै
 तामित्यर्थः । आनुपूर्वी नाम घटेतिपदे घकालीनप्राग

(१) नान्यद्वारा-पा. ४ पु. ।

(२) समुदायः-पा. १ पु. ।

(३) तथा क्रमवता-पा. ४ पु. ।

नि चत्वारि प्रमाणानि । एतेभ्योऽन्यत्र

क्रियते । तित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् यत् कार्यं तत् सकर्तृकं
घटः तथा चेदं तस्मान्मथेति । अत्र कार्यस्य हेतुस्तत्र कारणाधीना
त्मलाभस्य भावे ऽभावे च साधारणम् । न चेदमाश्रयसिद्धुमाश्रयस्य
तित्यादेः प्रमाणसिद्धत्वात् । नापि स्वहृत्पासिद्धं
कार्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अदृष्टवशात्पक्षेण भूभूधरादियु सावयवत्वेन
कार्यत्वस्यानुमीयमानत्वात् । ननु व्याप्यत्वासिद्धोऽप्य कार्यत्वहेतुः । अस्मा-
दादिशक्यज्ञानोपाधेर्विद्यमानत्वात् तथात्मस्मदादिभिः शक्यं ज्ञानोपा-
पादान यस्य तदेव सकर्तृकं न तु कार्यमात्रमिति । अत्रोच्यते ।
प्रत्यक्षेण शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतमाहोस्विदनुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभि-
प्रेतम् । यदि प्रत्यक्षेण तदा स्थूलतरपे तितिशरीरप्रभृतिषु तदुपलभ्यते
एष तित्यादापादानभूतस्य भूभागकारणशाखापक्षवादेः प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् । अथानुमानादिना शक्यज्ञानत्वमभिप्रेतम् । तत् सद्यः स्थिते
पक्षीभूते तित्यादावस्ति । शरीरजन्यत्वमुपाधिर्भविष्यतीति । नैव
साच्छरीरजन्यत्वस्य मन्त्रिमन्त्रकृते शाखाभङ्गे सकर्तृके ऽभावा-
म्यथा तु तित्यादावपि तस्य सिद्धत्वात् तित्यादावप्यदृष्टद्वारा
नित्तत्वात् । अथ शरीरकर्मकत्वमुपाधिर्भविष्यति न च तित्यादे-
ददृष्टद्वारा वा शरीरिणः कर्तारः कारणमात्राणि भवन्ति । नैव
शरीरकर्मत्वसद्भावे हेतुराभ्युपगमात् । असद्भावे वा विशेषणान्ये
अथ क्रियादर्शिपुरुषविषयकृतबुद्धिजनकत्वमुपाधिर्भविष्यति । यत्र
यद्दृष्टे क्रियादर्शिनः कृतबुद्धिहृत्पश्यते स एष कार्यत्वविशेषः सकर्तृक-
प्रयोजको न तु कार्यत्वमात्रं तत् न च तित्यादौ क्रियादर्शनात् कृतबुद्धिरस्ति ।
नैवम् । कृतबुद्धिः कार्यबुद्धिः सा तित्यादावस्त्येव । अथ सकर्तृकत्वबुद्धिः
सापि एहीतव्याप्तेरस्त्येव । तदेवमुपाधेर्निरस्तत्वाच्च व्याप्यत्वात्किं
कार्यत्वम् । अनुपलभ्यपूर्वकोटिषु पर्वतादिषु तथादर्शनाद् द्रव्यादिषु सा-
वयवत्वादिना तथानुमानात् । नापि कार्यस्य विरुद्धं साध्यविपरीतेन आ-
प्यभावात् । न हि सकर्तृकत्वविपरीतेनाकर्तृकत्वेन कार्यत्वं व्याप्तं घटादौ
व्यभिचारात् । अथ कार्यत्वमनैकान्तिकं भवत्यिति तत् साधारणमथा